

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

**POZIOM PRODUKCJI TOWAROWEJ
ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO W POLSCE.
PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE I PRZEMIANY
W LATACH 1960 - 1988**

Roman Szczesny

Nr 17

1993

Z E S Z Y T Y

INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

P A N

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

**POZIOM PRODUKCJI TOWAROWEJ
ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO W POLSCE.
PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE I PRZEMIANY
W LATACH 1960 - 1988**

Roman Szczęsny

Nr 17

1993

LEVEL OF THE COMMERCIAL PRODUCTION OF INDIVIDUAL FARMING IN POLAND.
SPATIAL DIFFERENTIATION AND TRANSFORMATIONS BETWEEN 1960 AND 1988

Z E S Z Y T Y

INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

Redaguje zespół w składzie:

Teresa Kozłowska-Szczęsna (redaktor),

Alicja Breymeyer (zastępca redaktora),

Jerzy Grzeszczak,

Bronisław Czyż (sekretarz)

Opiniował do druku:

prof. dr Jerzy Grzeszczak

Adres redakcji:

00-927 Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30,

tel. 26 19 31, 26 83 29; telefax 48 22 267 267

Opracowanie redakcyjne:

Irena Stańczak

Skład komputerowy:

Barbara Jaworska

Spis treści

Wstęp	5
Poziom produkcji towarowej w 1960 r.	5
Poziom produkcji towarowej w 1970 r.....	9
Poziom produkcji towarowej w 1975 r.	14
Poziom produkcji towarowej w 1978 r.	19
Poziom produkcji towarowej w 1983 r.	28
Poziom produkcji towarowej w 1988 r.	33
Zmiany produkcji towarowej w latach 1960 - 1988	47
Level of the commercial production of individual farming in Poland. Spatial differentiation and transformations between 1960 and 1988 (summary)	55

WSTĘP

Poziom produkcji towarowej¹ jest istotnym wskaźnikiem ekonomicznym odzwierciedlającym stan gospodarki rolnej ukształtowanej w określonych warunkach środowiska przyrodniczego w wyniku oddziaływania przyczyn zewnętrznych. Za najistotniejsze uznać należy wpływ przeszłych i obecnych stosunków społeczno-gospodarczych, polityki rolnej, ekonomicznej itp., a nawet obyczajów i tradycji. Ukazuje on sferę powiązań rynkowych rolnictwa i udział w społecznym procesie produkcji.

Opracowanie jest próbą uchwycenia zmian poziomu produkcji towarowej w latach 1960-1988, a równocześnie podsumowaniem pewnego etapu rozwoju rolnictwa indywidualnego w Polsce.

W okresie powojennym poziom produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego wykazywał duże zróżnicowanie przestrzenne i okresowe zmiany, które miało swe źródła w przeszłości i w obecnym rozwoju. Wraz ze zmianami struktury rolnictwa następował wzrost lub spadek produkcji towarowej, rósł również, lecz znacznie szybciej, poziom produkcji towarowej. Był to wynik zmniejszania się powierzchni użytków rolnych, a także powolnego wzrostu stopnia towarowości rolnictwa.

Stąd też za celowe uznano przedstawienie w dużym skrócie dokonujących się zmian struktury rolnictwa, traktując je jako wprowadzenie i próbę wyjaśnienia zróżnicowania przestrzennego poziomu produkcji towarowej w poszczególnych latach.

POZIOM PRODUKCJI TOWAROWEJ W 1960 R.

W całym okresie powojennym rozwój rolnictwa indywidualnego dokonywał się w skomplikowany sposób. Po okresach znacznego postępu i wzrostu produkcji, zwłaszcza w pierwszych latach powojennych i w okresie 1971-1974 następowały zahamowania, stagnacje, a nawet regres. Był to wynik oddziaływania całego splotu przyczyn zewnętrznych, głównie polityki rolnej i ekonomicznej, jak również przyczyn natury społecznej, a nawet psychologicznej. W pewnych latach dochodziły również niesprzyjające warunki klimatyczne (Szczęsny 1988). Przyczyny te często kumulując się w różnym stopniu w poszczególnych częściach kraju oddziaływały na rolnictwo indywidualne, które było zróżnicowane regionalnie i na różnych etapach rozwoju.

W początkowym okresie poważny wpływ na rozwój rolnictwa miały zniszczenia wojenne. Produkcja towarowa w 1946 r. wynosiła zaledwie około 40% wielkości uzyskanej w ostatnich latach przedwojennych na terenie II Rzeczypospolitej.

¹ Poziom produkcji towarowej (stosowany jest też termin poziom towarowości), czyli wielkość produkcji towarowej rolnictwa z ha użytków rolnych ustalono w jednostkach zbożowych (JZ). Badania przeprowadzone zostały dla wybranych, charakterystycznych lat: 1960, 1970, 1975, 1978, 1983 i 1988 w skali obecnych województw (materiały z lat 1960 i 1970 w skali ówczesnych powiatów przeliczone zostały na obowiązujący od 1975 r. nowy podział wojewódzki), jak również dla roku 1988 w skali gmin.

W wyniku reformy rolnej, przeprowadzonej na odmiennych zasadach niż w okresie międzywojennym i rozdysponowania ponad 6,1 mln ha ziemi powstało ponad 720 tys. gospodarstw nowych, głównie na ziemiach zachodnich i północnych (Wielkopolska, Pomorze, Dolny Śląsk, Warmia i Mazury, Żuławy). Ponad 250 tys. gospodarstw na terenach środkowej, południowej i wschodniej Polski zostało upełnorolnionych. Już w momencie powstania były one zbyt małe i słabe ekonomicznie, a część z nich nie dysponowała zabudowaniami gospodarczymi. Utrudniało to podjęcie produkcji, a ich powiązania z rynkiem były niewielkie.

Odmienny charakter miał natomiast proces zagospodarowania ziem zachodnich i północnych przez ludność z innych regionów kraju i repatriowaną z dawnych terenów wschodnich. Ludność ta przyniosła stosowane uprzednio tradycyjne sposoby gospodarowania, typowe dla środkowej, południowej, a zwłaszcza wschodniej Polski. W rezultacie w początkowym okresie gospodarka była często nie dostosowana do miejscowych warunków środowiska, a produkcja w znacznym stopniu przeznaczona na zaspokojenie własnych potrzeb, tylko nadwyżki kierowane były na rynek.

Rozpoczęcie uspołdzielczania rolnictwa w 1949 r., a następnie wprowadzenie obowiązkowych dostaw podstawowych produktów rolnych po cenach nie pokrywających kosztów spowodowało zahamowanie rozwoju i spadek produkcji. Również w nowo powstałych rolniczych spółdzielniach produkcyjnych, małych obszarowo i słabych ekonomicznie, dominowała gospodarka tradycyjna nie różniąca się zbyt wiele od przeciętnego rolnictwa indywidualnego. Zaprzestanie po 1956 r. kolektywizacji i rozwiązanie się większości spółdzielni umożliwiło ponowny rozwój rolnictwa indywidualnego. Było to jednak nadal rolnictwo nie doinwestowane, słabo wyposażone w techniczne środki produkcji, o dominacji nakładów pracy żywej ludzi i zwierząt pociągowych, a na znacznych obszarach o przewadze tradycyjnych sposobów gospodarowania. Mimo szeregu trudności i ograniczeń, oraz utrzymania obowiązkowych dostaw działało ono już w nieco innych warunkach, umożliwiających stopniowy rozwój.

Można więc przyjąć, że w 1960 r. poziom produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego i jego przestrzenne zróżnicowanie były zbliżone do stanu jaki występował na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych, a więc przed rozpoczęciem uspołdzielczania.

W 1960 r. w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego znajdowało się 17,7 mln ha (86,9%) użytków rolnych, lecz udział ich był zróżnicowany regionalnie, od 59,6% w woj. szczecińskim do 98,5% w kieleckim.

Struktura gospodarstw indywidualnych mimo reformy rolnej, zagospodarowania ziem zachodnich i północnych, zapoczątkowanego a następnie zaniechanego uspołdzielczania nie uległa istotnym zmianom. Wysoki był nadal udział gospodarstw bardzo małych i małych (do 5 ha UR), które łącznie stanowiły prawie 60% ogółu gospodarstw, a w użytkowaniu ich znajdowało się zaledwie 27,6% ziemi. Średnia wielkość gospodarstwa wynosiła nieco ponad 5 ha użytków rolnych.

W wyniku migracji ze wsi do miast zmalała liczba ludności rolniczej do 11,3 mln osób i jej udział do 38,4% ogółu ludności. Zmalała także (do 4,9 mln osób) liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym, a na 100 ha użytków rolnych przypadało prawie 35 osób.

Nakłady kapitału w 1960 r. w rolnictwie indywidualnym były bardzo niskie. Nawożenie mineralne wynosiło zaledwie 32 kg NPK na 1 ha użytków rolnych - od 21 kg NPK w woj. białostockim do 67 kg w poznańskim, gdzie było nawet niższe niż w okresie międzywojennym. W rolnictwie dominowały nakłady pracy żywej ludzi i zwierząt pociągowych, a liczba traktorów będących własnością rolników wynosiła zaledwie 12,5 tys. sztuk, z czego prawie 1/3 znajdowała się w byłych województwach poznańskim i bydgoskim (20,1 tys. sztuk wraz z ciągnikami kółek rolniczych). Na 1 traktor przypadało prawie 900 ha użytków rolnych.

W okresie powojennym znaczne zmiany nastąpiły w powierzchni i strukturze zasiewów. Do 1960 r. powierzchnia zasiewów zbóż wzrosła o prawie 2 mln ha, w tym o ponad 480 tys. ha wzrosła powierzchnia zasiewów pszenicy i o 1,4 mln ha żyta. Wzrosła też o ponad 1 mln ha powierzchnia upraw ziemniaków. Było to spowodowane zagospodarowaniem odłogów na ziemiach zachodnich i północnych, a także wymuszone sytuacją gospodarczą i wprowadzeniem obowiązkowych dostaw.

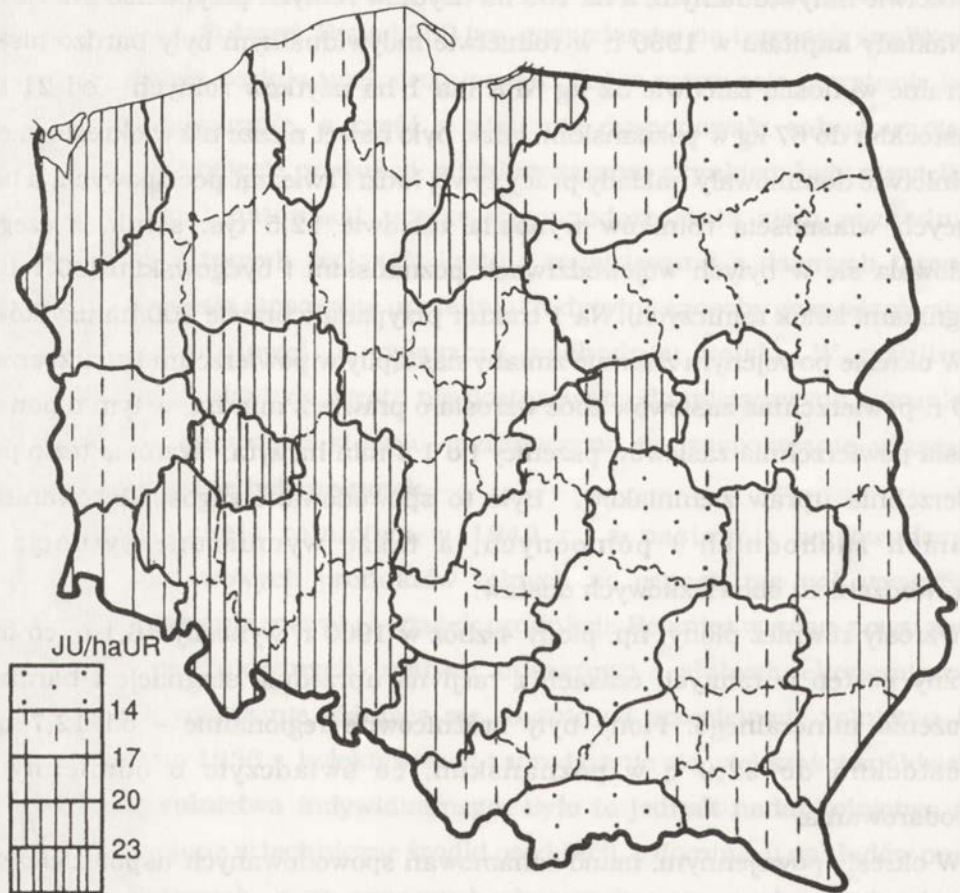
Wzrosły również plony, np. plony 4 zbóż w 1960 r. wynosiły 16,1 q, co uznać należy za znaczny postęp w tamtych czasach z racji na uprzednią stagnację i bardzo niskie dawki nawożenia mineralnego. Plony były zróżnicowane regionalnie - od 12,7 q z ha w woj. białostockim do 22,0 q w poznańskim, co świadczyło o odmiennych sposobach gospodarowania.

W okresie powojennym, mimo zahamowań spowodowanych uspołdzielaniem rolnictwa pogłowie bydła wzrosło do 7697 tys. sztuk, trzody chwiejnej do 11 285 tys., a owiec do 3228 tys. sztuk w 1960 r.

Wzrastała również stopniowo produkcja rolna. W 1960 r. produkcja rolnictwa indywidualnego wynosiła 12 754 tys. ton zbóż (z tego skup 2212 tys. ton), 35 124 tys. ton ziemniaków (skup 2879 tys. ton), 8674 tys. ton buraków cukrowych itp., a także 1545 tys. ton żywca w przeliczeniu na mięso² (skup 951 tys. ton) oraz 10,8 mld litrów mleka (skup 3,0 mld litrów). Stopień towarowości poszczególnych produktów rolnych był różny, co świadczyło o wysokim udziale samozaopatrzenia, a także przeznaczenia zwłaszcza zbóż i ziemniaków na pasze. Dla całego rolnictwa stopień towarowości wynosił nieco ponad 40%.

Niski był też w rolnictwie indywidualnym poziom produkcji towarowej; w 1960 r. wynosił zaledwie 16,8 JZ z ha użytków rolnych, wykazując duże zróżnicowanie przestrzenne. Najniższy poziom produkcji towarowej, poniżej 14 JZ z ha, występował na terenach północno-wschodniej i środkowej Polski oraz w Karpatach, gdzie dominowało rolnictwo tradycyjne, półsamozaopatrzeniowe

² Żywiec w przeliczeniu na mięso w wadze poubojowej nieschlodzonej. Produkcja żywca w przeliczeniu na mięso (wołowe, cielęce, wieprzowe, baranie i końskie) w 1960 r. wyniosła 1006 tys. ton.

Ryc. 1. Poziom produkcji towarowej - rolnictwo indywidualne 1960 r.

Commercial production in conventional units per 1 hectare of agricultural land.

Individual agriculture, 1960

bądź tradycyjne, półtowarowe (ryc. 1). Najwyższy jak na owe czasy poziom produkcji towarowej, powyżej 20 JZ z ha UR, występował na terenie Wielkopolski, Dolnego Śląska i Dolnego Powiśla oraz w woj. szczecińskim i warszawskim, a w woj. leszczyńskim wynosił nawet powyżej 23 JZ. Wartości skrajne wynosiły od 11,9 JZ z ha UR w woj. białostockim do 25,6 JZ w leszczyńskim. Rozpiętości w poziomie produkcji towarowej między Wielkopolską (woj. leszczyńskie) a północno-wschodnią Polską (woj. białostockie) były wysokie (115%). Były one wynikiem różnic w nakładach na rolnictwo (np. nawożenie mineralne w woj. leszczyńskim wynosiło 67 kg NPK a w białostockim zaledwie 21 kg), uzyskiwanych efektach produkcyjnych (np. plony 4 zbóż w woj. leszczyńskim wynosiły 22,0 q z ha podczas gdy w woj. białostockim zaledwie 12,7 q z ha), a także odmiennych sposobów gospodarowania, a więc wiedzy fachowej producentów, ukierunkowania produkcji i stopnia towarowości.

POZIOM PRODUKCJI TOWAROWEJ W 1970 R.

Rozwój rolnictwa indywidualnego w latach 1961-1970 dokonywał się stosunkowo powoli, ulegając zahamowaniu w końcu lat sześćdziesiątych. Mimo zmiany polityki rolnej w stosunku do rolnictwa indywidualnego występowały liczne bariery i utrudnienia hamujące jego rozwój. Trwał nadal powolny proces uspołdzielczania rolnictwa. Rolnictwo indywidualne mimo niewielkiego postępu było nie doinwestowane, słabo wyposażone w techniczne środki produkcji, które podlegały reglamentacji. Usługi techniczne dla rolnictwa indywidualnego świadczyły kółka rolnicze, dysponujące coraz większym zestawem maszyn.

W wyniku przejmowania ziemi przez inne działy gospodarki narodowej (przemysł, budownictwo, komunikację itp.) na cele nierolnicze, zalesiania gruntów najslabszych, a także przekazywania ziemi przez rolników do PFZ (w większości ziemia była zagospodarowana przez rolnictwo uspołecznione), powierzchnia użytków rolnych zmalała o 1884 tys. ha. W 1970 r. w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego znajdowało się 15 833 tys. ha (81,0%) użytków rolnych, a ich udział był nadal zróżnicowany przestrzennie, a nawet uległ pogłębieniu i wynosił od 46,3% w woj. szczecińskim do 98,5% w kieleckim.

Niewielkie zmiany nastąpiły w liczbie i strukturze gospodarstw mimo zmniejszenia się powierzchni użytków rolnych. W 1970 r. rolnictwo indywidualne liczyło 3224 tys. gospodarstw. Zmniejszyła się nieznacznie liczba i udział gospodarstw bardzo małych, a równocześnie nastąpił niewielki wzrost liczby (do 407 tys.) i udziału (do 12,6%) gospodarstw dużych. Gospodarowały one na 34,9%, a więc na ponad 1/3 użytków rolnych kraju. Były to w większości gospodarstwa o zaawansowanym procesie przemian, przewadze bądź dominacji rolnictwa półtowarowego, a nawet rynkowego.

W wyniku migracji ze wsi do miast, z rolnictwa do pracy w innych działach gospodarki narodowej, zmalała liczba ludności rolniczej do 9732 tys. osób, a jej udział do 29,8% ogółu ludności. Zmalała także liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym do 4407 tys.

W 1970 r. na 100 ha użytków rolnych przypadało już niecałe 30 osób, od poniżej 20 na północy do ponad 50 na południu Polski, gdzie przeważały gospodarstwa bardzo małe i małe, w znacznym stopniu będące własnością ludności dwuzawodowej.

W okresie dziesięciolecia (1961-1970) w rolnictwie indywidualnym wzrosły nakłady kapitału. I tak na przykład prawie trzykrotnie, do 108 kg NPK na 1 ha UR w 1970 r. wzrosło nawożenie mineralne. Nadal jednak występowały znaczne różnice w wielkości nawożenia mineralnego np. między wschodnią i środkową Polską a Wielkopolską, wynoszące od 72 kg NPK na ha UR w woj. kieleckim do ponad 156 kg w poznańskim.

Ponad 7 krotnie wzrosło wyposażenie rolnictwa indywidualnego w traktory. W 1970 r. dysponowało ono 135,6 tys. sztuk. Był to jednak początek procesu mechanizacji, a na 1 traktor przypadało 116 ha użytków rolnych. W strukturze siły pociągowej przeważała siła żywa, a pogłowie koni na 100 ha UR wynosiło 15,7 sztuk.

Znaczne zmiany nastąpiły w powierzchni i strukturze zasiewów. Zmalała o prawie 1,2 mln ha powierzchnia zasiewów zbóż, w tym żyta o 1140 tys. ha i owsa o ponad 100 tys. ha, wzrosła natomiast powierzchnia zasiewów pszenicy o 376 tys. ha i jęczmienia o ponad 150 tys. ha. Zmalała również o ponad 150 tys. ha powierzchnia uprawy ziemniaków. Zmiany te były wynikiem zmniejszenia się powierzchni użytków rolnych, a zwłaszcza gruntów ornych, oraz dostosowywania struktury zasiewów do potrzeb rynku i tworzenia własnej bazy paszowej.

Wzrosły natomiast plony 4 zbóż do 19,4 q z ha w 1970 r. (w 1969 r. były wyższe - 21,5 q). Nadal jednak wykazywały one duże zróżnicowanie przestrzenne (choć nieco mniejsze niż w poprzednim okresie, co wynikało ze wzrostu nawożenia mineralnego) - od 17,1 q z ha w woj. białostockim do 25,4 q w opolskim.

Nieznaczne zmiany nastąpiły w chowie zwierząt gospodarskich, wzrosło pogłowie bydła (o 16%) do 8967 tys. sztuk w 1970 r. (w 1969 r. 9262 tys. sztuk), a nieznacznie trzody chlewnej (o 4%), do 11 734 tys. sztuk (w 1969 r. 12 660 tys. sztuk - wzrost o 12%). Był to w tamtych czasach pewien pułap limitowany zasobami pasz własnych i niewielkimi możliwościami zakupu pasz przemysłowych.

Zróżnicowany był też w rolnictwie indywidualnym wzrost produkcji. W 1970 r. produkcja zbóż wynosiła 13 641 tys. ton, a więc była o prawie 900 tys. ton wyższa niż w 1960 r. (12 754 tys. ton), wyższy był też skup (2524 tys. ton). O prawie 10 mln ton wyższa była produkcja ziemniaków, osiągając w 1970 r. wielkość 46 079 tys. ton (skup 4188 tys. ton) i o 3,5 mln ton buraków cukrowych do 11 203 tys. ton itp. Wyższa była też produkcja zwierzęca, np. produkcja żywca w przeliczeniu na mięso wynosiła 1700 tys. ton (w tym skup 1185 tys. ton), mleka - 12,7 mld litrów (skup 4,1 mld litrów) itp.

Zmiany struktury rolnictwa indywidualnego w latach 1961-1970 spowodowały niewielki, jak na tak długi okres, wzrost produkcji towarowej - zaledwie o 11,8%. Nieco wyższy, o 18,0%, był wzrost poziomu produkcji towarowej, z 16,8 JZ w 1960 r. do 19,8 JZ w 1970 r. Wynikał on

jednak ze zmniejszenia się (o 1884 tys. ha) powierzchni użytków rolnych oraz nieznacznego wzrostu (do 42,1%) stopnia towarowości rolnictwa.

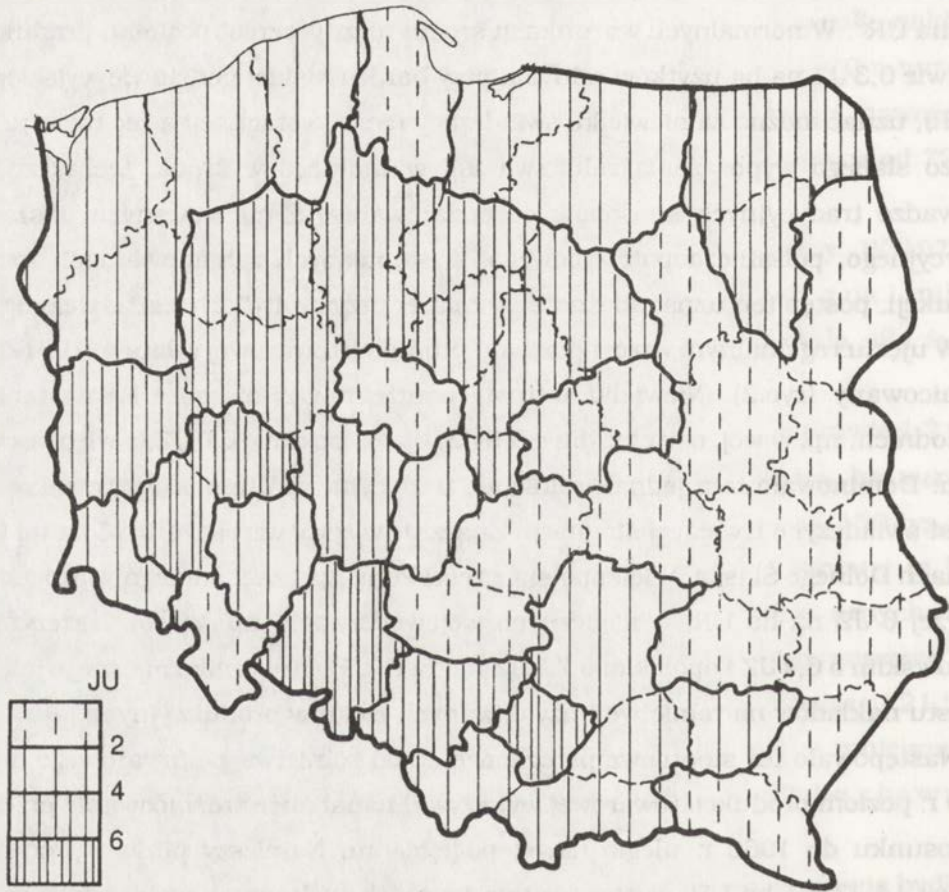
W wartościach bezwzględnych wzrost poziomu produkcji towarowej wyniósł zaledwie 3 JZ na 1 ha UR³. W normalnych warunkach średni roczny wzrost poziomu produkcji towarowej o zaledwie 0,3 JZ na ha użytków rolnych, przy bardzo niskiej podstawie wyjściowej (16,8 JZ na ha UR), uznać można za niewielki, świadczący raczej o stagnacji a nie rozwoju polityki rolnej, bardzo słabego wyposażenia rolnictwa indywidualnego w środki techniczne i kapitałowe, przewadze tradycyjnych sposobów gospodarowania, a na znacznych obszarach rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego, występujących zahamowaniach rozwoju i spadku produkcji, postęp ten uznać można za w miarę "przyzwoity", chociaż daleki od oczekiwanego.

W ujęciu regionalnym wzrost poziomu produkcji towarowej w latach 1961-1970 był bardzo zróżnicowany (ryc.2). Niewielki wzrost, poniżej 2JZ na ha UR, nastąpił na terenach wschodnich, np. w woj. ostrołęckim o 0,5 JZ, białostockim o 0,9 JZ, a więc prawie w granicach błędu. Dominowało tam jednak rolnictwo tradycyjne, półsamozaopatrzeniowe, a minimalny wzrost świadczył o trwającej stagnacji. Znacznie wyższy wzrost, 4-6 JZ na ha UR, nastąpił na terenach Dolnego Śląska, Wielkopolski, części Pomorza i zachodniego Mazowsza, a najwyższy, powyżej 6 JZ na ha UR, w nielicznych województwach, np. w woj. leszczyńskim o 6,1 JZ, krakowskim o 6,4 JZ i opolskim o 7,5 JZ na ha UR. Był to wynik znacznego jak na tamte czasy wzrostu nakładów na rolnictwo i uzyskiwanych efektów produkcyjnych.

Następowało też stopniowe przechodzenie od rolnictwa półtowarowego do rynkowego. w 1970 r. poziom produkcji towarowej wykazywał nadal duże zróżnicowanie przestrzenne, króre w stosunku do 1960 r. uległo nawet pogłębieniu. Najniższy poziom produkcji towarowej, poniżej 14 JZ z 1 ha UR, występował na terenach nielicznych województw wschodnich (woj. białostockie i ostrołęckie) oraz w woj. radomskim i krośnieńskim (ryc.3). Znaczny wzrost nastąpił w Wielkopolsce i na Dolnym Śląsku, gdzie w 1970 r. poziom produkcji towarowej był najwyższy i wynosił powyżej 26 JZ, a w woj. leszczyńskim i legnickim przekraczał nawet 29 JZ z ha UR. Rozpiętości w poziomie produkcji towarowej wynosiły od 12,8 JZ z ha UR w woj. białostockim do 31,1 JZ w woj. leszczyńskim.

Różnice między Wielkopolską (np. woj. leszczyńskie), a północno-wschodnią Polską (np. woj. białostockie) w stosunku do 1960 r. uległy pogłębieniu (143%). Różny był jednak na tych terenach wzrost nakładów na rolnictwo (np. nawożenie mineralne w woj. leszczyńskim wzrosło do 152 kg NPK na ha UR, a w woj. białostockim tylko do 75 kg NPK) i różne efekty produkcyjne (np. plony 4 zbóż w woj. leszczyńskim wzrosły do 27,2 q z ha, podczas gdy w białostockim do 17,2 q). Odmienne były nadal sposoby gospodarowania. W rezultacie różny był też rozwój rolnictwa: znacznie szybszy w Wielkopolsce, a zwłaszcza w woj. leszczyńskim, gdzie przeważało już rolnictwo rynkowe, natomiast na terenach północno-wschodnich trwała nadal stagnacja, a w woj. białostockim dominowało rolnictwo tradycyjne półsamozaopatrzeniowe. Odmienne był również rozwój rolnictwa na terenach środkowej i południowej Polski.

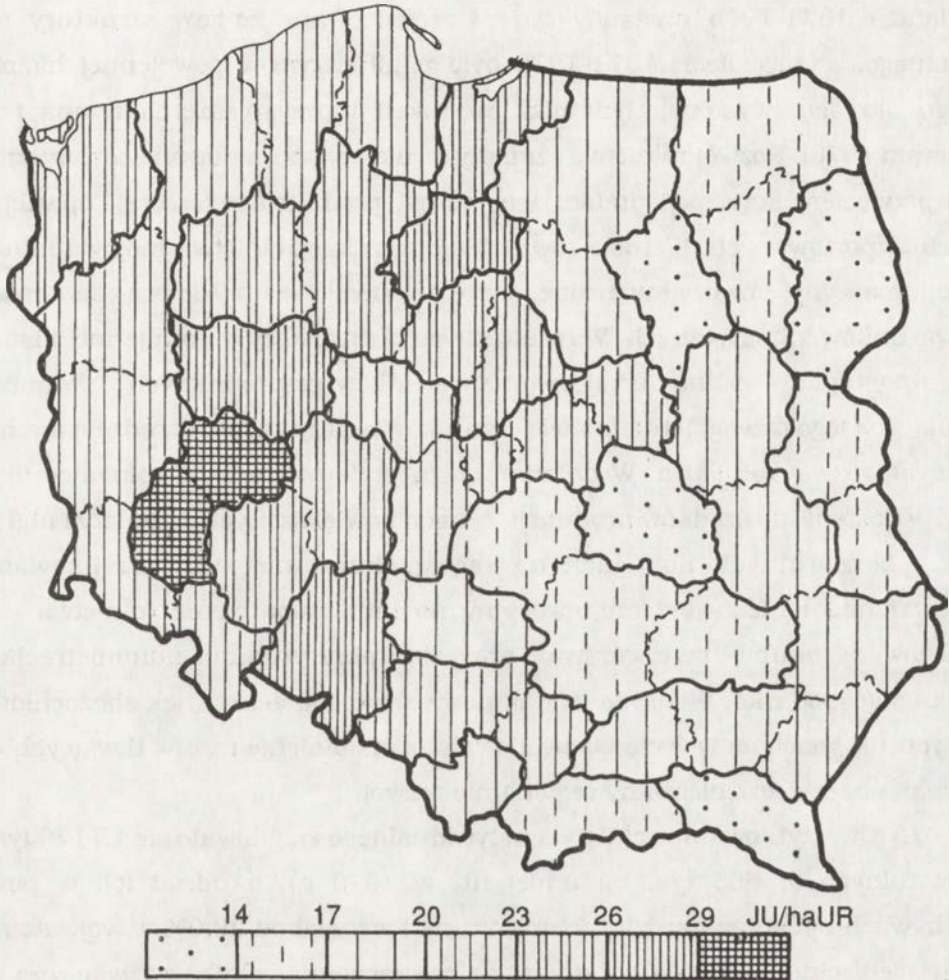
³ Zmiany (wzrost i spadek) poziomu produkcji towarowej między badanymi okresami przedstawione zostały nie w %, a więc w wielkościach względnych, ukazujących dynamikę, a nie faktyczny wzrost, lecz w jednostkach zbożowych na ha użytków rolnych.

Ryc. 2. Zmiany poziomu produkcji towarowej w JU 1960/1970

Changes in the level of commercial production per 1 hectare of agricultural land, 1960-1970.

Individual agriculture

Ryc. 3. Poziom produkcji towarowej - rolnictwo indywidualne 1970 r.

Commercial production in conventional units per 1 hectare of agricultural land.

Individual agriculture, 1970

POZIOM PRODUKCJI TOWAROWEJ W 1975 R.

W latach 1971-1975 nastąpiły duże i zróżnicowane zmiany struktury rolnictwa indywidualnego, a „pięćdziesiąt lat 1971-1975 było najdłuższym w powojennej historii rolnictwa polskiego okresem wysokiej dynamiki produkcji i przyspieszenia tempa jego rozwoju” (Grochowski 1976). Rozwój rolnictwa i zmiany struktury spowodowane zostały zmianą polityki rolnej i przyjęciem koncepcji preferującej wzrost produkcji zwierzęcej, opartej na zbożach i paszach importowanych. Wzrosło również zaopatrzenie rolnictwa indywidualnego w środki produkcji, maszyny, nawozy mineralne, pasze przemysłowe itp. Nie bez znaczenia był również wpływ warunków klimatycznych. W rezultacie po raz pierwszy w powojennej historii rolnictwa polskiego nastąpiło wspólne oddziaływanie warunków przyrodniczych i pozaprzyrodniczych stymulujących jego rozwój. Istniało wiele czynników negatywnych, utrudniających, bądź nawet hamujących rozwój rolnictwa. W dalszym ciągu preferowane było rolnictwo uspołecznione, zarówno w dostępie do środków produkcji, cenach powiększonych o dopłaty i ulgi produkcyjne itp. jak i bezzwrotnych dotacjach na zagospodarowanie ziem przejmowanych z PFZ. Występował nadal niedowład organizacyjny na linii zaopatrzenie rolnictwa - produkcja - scentralizowany skup - przetwórstwo, oraz zbiurokratyzowana administracja i centralne zarządzanie gospodarką. W sumie jednak nowa strategia, aczkolwiek zbożochłonna i niezbyt konsekwentnie wcielana w życie, spowodowała uruchomienie rezerw tkwiących w rolnictwie, jego szybki, chociaż zróżnicowany regionalnie rozwój.

W 1975 r. w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego znajdowało się 15 179 tys. ha (79,0%) użytków rolnych (o 653 tys. ha mniej niż w 1970 r.), a udział ich w poszczególnych województwach był coraz bardziej zróżnicowany i wynosił od 29,0% w woj. szczecińskim do 96,5% w siedleckim. Wzrosło natomiast zainteresowanie rolników, zwłaszcza na ziemiach zachodnich i północnych dzierżawą ziemi z PFZ, mimo że była ona z reguły krótkoterminowa, co niejednokrotnie prowadziło do ekstensywnego wykorzystania ziemi. W 1975 r. łącznie dzierżawa z PFZ i od osób prywatnych (wg szacunków) obejmowała prawie 1,8 mln ha ziemi.

Niewielkie zmiany nastąpiły w liczbie i strukturze gospodarstw indywidualnych. Zmalała liczba gospodarstw ogółem do 3059 tys., w tym udział gospodarstw bardzo małych do 27,8%. Wzrosła liczba gospodarstw dużych do 424 tys. i udział do 13,7%, a w użytkowaniu ich znajdowało się 35,9% powierzchni użytków rolnych. Nadal średnia wielkość gospodarstwa wynosiła około 5 ha UR, co było wynikiem zmniejszenia się o około 653 tys. ha powierzchni użytków rolnych.

Zmalała również liczba ludności rolniczej do 9119 tys. i jej udział do 27,1%, a także ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym do 4267 tys. Na 100 ha użytków rolnych zatrudnionych było 28 osób. Liczba ludności dwuzawodowej według szacunków oceniana była na 2,8-3,0 mln.

W latach 1971-1975 wzrosły i to znacznie nakłady na rolnictwo. Wzrosło (o 40,5%) nawożenie mineralne do 152 kg NPK na 1 ha UR. Nadal jednak występowały, a nawet ulegały pogłębieniu różnicowania regionalne wysokości nawożenia - od 121 kg NPK na ha UR w woj. radomskim do 268 kg NPK w leszczyńskim w 1975 r. Wzrosło ponad 3 krotnie wyposażenie rolnictwa indywidualnego w traktory. W 1975 r. dysponowało ono 175 tys. sztuk ciągników własnych, a wraz z kółkami rolniczymi - 308 tys. sztuk. Na 1 ciągnik przypadało już niecałe 40 ha użytków rolnych. Zmianie uległa również struktura siły pociągowej. Siła mechaniczna stanowiła 62% ogółu zasobów, a najwyższy jej udział występował na terenach Wielkopolski, Pomorza i Dolnego Śląska.

W rolnictwie indywidualnym zmalała o prawie 800 tys. powierzchnia gruntów ornych. Uwidoczniło się to znacznymi zmianami powierzchni zasiewów. Zmalała o 476 tys. ha powierzchnia zasiewów zbóż; na niezmiennym poziomie utrzymywały się tylko zasiewy pszenicy. Wzrosła jedynie o 283 tys. ha powierzchnia zasiewów jęczmienia, co tłumaczyć można chęcią tworzenia własnej bazy paszowej dla trzody chlewnej, której pogłowie wzrosło. Zmalała natomiast o 534 tys. ha powierzchnia zasiewów żyta, o 228 tys. ha owsa, a także o 250 tys. ha uprawy ziemniaków. W wyniku zwiększenia nawożenia mineralnego i sprzyjających warunków klimatycznych jak i wprowadzenia nowych, bardziej plennych odmian wzrosły plony, np. zbóż do 24,1 q z ha w 1975 r. (w 1974 r. były już znacznie wyższe - 27,6 q z ha). Nadal plony zbóż były zróżnicowane regionalnie, od 17,8 q w woj. białkopodlaskim do 33,6 q w woj. leszczyńskim.

W wyniku nowej strategii rozwoju preferującej zbożochłonny chów i produkcję zwierzęcą wzrosło znacznie w krótkim okresie pogłowie zwierząt gospodarskich - bydła o 15,0%, do 10 312 tys. sztuk, a zwłaszcza trzody chlewnej o 53% (6258 tys.) do 17 992 tys. sztuk w 1974 r. Był to wynik wysokiego importu zbóż i pasz oraz wzrostu zaopatrzenia w pasze przemysłowe, ogólnej ich dostępności, a także wzrostu zasobów paszowych w gospodarstwach i opłacalności chowu. W 1975 r. nastąpił spadek (o 1005 tys. sztuk) pogłowia trzody chlewnej do 16 637 tys. sztuk. W wyniku zmian relacji cenowych wzrosło również po wielu latach stagnacji pogłowie owiec do 2465 tys. sztuk. Na 100 ha UR w 1975 r. przypadało średnio 68,4 sztuk bydła, 111,9 sztuk trzody chlewnej (w 1974 r. 116,5 sztuk) i 15,8 sztuk owiec.

Wzrosła również produkcja rolna i skup: zbóż do 16 449 tys. ton (wzrost o 20,6%, w tym skup 3335 tys. ton - wzrost o 32,1%), oraz buraków cukrowych do 12 690 tys. ton. Na niezmiennym poziomie utrzymywała się produkcja warzyw - 3891 tys. ton (skup 1108 tys. ton) i owoców - 1000 tys. ton (skup 675 tys. ton). Zmalała produkcja ziemniaków (o 7,1%) do 42 830 tys. ton (skup 3790 tys. ton - spadek o 9,6%). Znaczny był również wzrost produkcji zwierzęcej: mięsa (o 36,6%) do 2331 tys. ton (skup 1751 tys. ton - wzrost o 47,3%), mleka (o 8,3%) do 13,8 mld litrów (skup 6,4 mld litrów - wzrost o 57,7%) itp. Tak więc w latach 1971-1975 znacznie wyższy był wzrost produkcji zwierzęcej, a niższy roślinnej, która w coraz większym stopniu przeznaczona była na pasze w gospodarstwach.

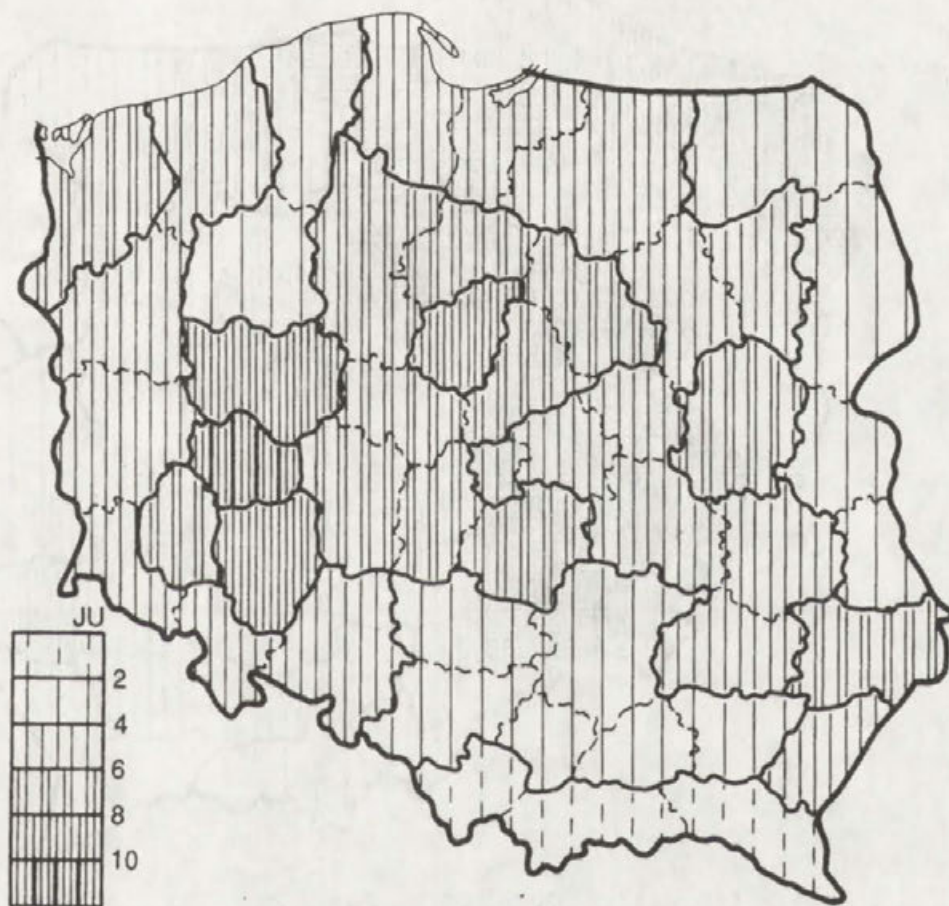
Znaczne i zróżnicowane zmiany struktury rolnictwa indywidualnego spowodowały, duży jak na tak krótki okres, wzrost (o 27,4%) produkcji towarowej. Znacznie wyższy, bo o 32,8% był wzrost poziomu produkcji towarowej - z 19,8 JZ w 1970 r. do 26,3 JZ w 1975 r. Spowodowane to było zmniejszeniem się powierzchni użytków rolnych (o 653 tys. ha) i wzrostem stopnia towarowości rolnictwa (do 47,6%).

W wartościach bezwzględnych wzrost poziomu produkcji towarowej wyniósł 6,5 JZ na ha użytków rolnych. Tak więc średnioroczny wzrost był czterokrotnie (o 1,3 JZ rocznie) większy niż w poprzednim 10-leciu, a najwyższy nastąpił w latach 1972-1973 - po 2,1 i 2,5 JZ na ha UR rocznie.

W ujęciu regionalnym wzrost poziomu produkcji towarowej był bardzo zróżnicowany (ryc. 4). Najniższy wzrost, poniżej 4, a nawet 2 JZ na ha UR, nastąpił na terenach południowej i północno-wschodniej Polski. Przeważało tam nadal rolnictwo tradycyjne, półsamozaopatrzeniowe, bądź półtowarowe, a zmiany struktury rozpoczęły się najpóźniej i przebiegały najwolniej. Wysoki wzrost, jak na tak krótki okres, 6-8 i 8-10 JZ na ha UR, nastąpił na terenach środkowo-wschodniej Polski oraz w woj. szczecińskim, zamojskim i siedleckim. W tym ostatnim przypadku był on wynikiem wzrostu pogłowia trzody chlewnej na bazie ziemniaków i tworzenia się podlaskiego rejonu chowu trzody. Przyspieszenie rozwoju rolnictwa i znaczne zmiany struktury spowodowały przechodzenie od rolnictwa półtowarowego do rynkowego. Najwyższy wzrost, o 11,5 JZ na ha UR, nastąpił w woj. leszczyńskim, które zawsze reprezentowało najszybciej rozwijające się i najlepsze rolnictwo w Polsce.

O zróżnicowanym procesie dokonujących się przemian świadczą bardzo duże różnice wzrostu poziomu produkcji towarowej, wynoszące 1,4 JZ na 1 ha UR w woj. krośnieńskim, 3,3 JZ w białostockim, 7,6 JZ w ciechanowskim, 10,7 JZ w poznańskim i 11,5 JZ w leszczyńskim.

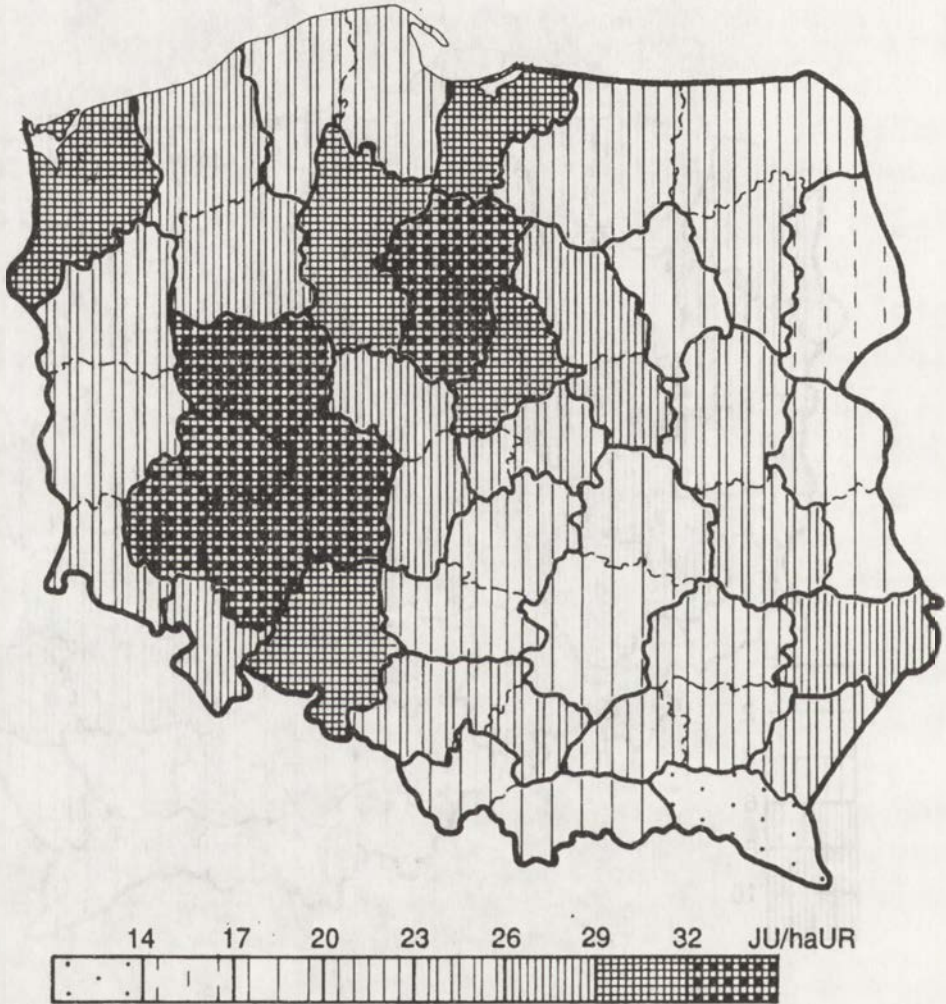
Nadal jednak w 1975 r. poziom produkcji towarowej wykazywał duże zróżnicowanie przestrzenne, które w stosunku do 1970 r. uległo nawet pogłębieniu. W 1975 r. najniższy poziom produkcji towarowej, poniżej 14 i 14-17 JZ z ha UR, występował w woj. krośnieńskim i białostockim, a nieco wyższy, 17-20 JZ, na terenach Karpat, oraz w środkowej (woj. kieleckie i radomskie) i wschodniej (woj. chełmskie, białkopodlaskie i ostrołęckie) Polsce. Na terenach tych zmiany były stosunkowo niewielkie, i dotyczyły zarówno struktury rolnictwa, sposobów gospodarowania jak i produkcji towarowej (ryc. 5). Najwyższy poziom produkcji towarowej, powyżej 32 JZ z ha UR, występował na Dolnym Śląsku w Wielkopolsce, oraz w woj. toruńskim i włocławskim. Na terenach tych w krótkim czasie nastąpiły znaczne zmiany struktury oraz wzrost produkcji i przeważało już, a nawet dominowało rolnictwo rynkowe, chociaż na różnych etapach rozwoju. Różnice poziomu produkcji towarowej w 1975 r. wynosiły od 13,7 JZ z ha UR w woj. krośnieńskim i 16,1 JZ w białostockim do 42,6 JZ w leszczyńskim, a więc były

Ryc. 4. Zmiany poziomu produkcji towarowej w JU 1970/1975

Changes in the level of commercial production per 1 hectare of agricultural land, 1970-1975.

Individual agriculture

Ryc. 5. Poziom produkcji towarowej - rolnictwo indywidualne 1975 r.

Commercial production in conventional units per 1 hectare of agricultural land.

Individual agriculture, 1975

bardzo duże (o 211%). Nastąpiło dalsze pogłębienie się różnic między rolnictwem Wielkopolski, gdzie dominowało już rolnictwo rynkowe, a północno-wschodnią Polską, gdzie jeszcze przeważało rolnictwo tradycyjne, pól samozaopatrzeniowe.

Rok 1975 był pewną granicą znacznego, chociaż zróżnicowanego regionalnie rozwoju rolnictwa indywidualnego. Równocześnie wraz z nadciągającym kryzysem gospodarczym był początkiem regresu, którego pierwsze objawy wystąpiły już w 1975 r. Nastąpił spadek pogłowia trzody chlewnej, wygaśnięcie wzrostu produkcji towarowej (spadek o 1,2% w stosunku do 1974 r.) i poziomu produkcji towarowej (wzrost zaledwie o 0,1% w 1975 r.).

POZIOM PRODUKCJI TOWAROWEJ W 1978 R.

Zahamowanie tempa rozwoju rolnictwa indywidualnego w 1975 r. przyjmowane początkowo jako zjawisko przejściowe (Grochowski 1976) przekształciło się w 1976 r. w regres. Spowodowany został on wieloma przyczynami, spośród których istotną rolę przypisać należy polityce rolnej, ponownie preferującej rozwój rolnictwa uspołecznionego, a w ramach rolnictwa indywidualnego gospodarstw zespołowych i specjalistycznych. Znaczny był również wpływ niekorzystnych warunków klimatycznych, które spowodowały spadek plonów i produkcji zbóż, co równocześnie ze zmniejszeniem zaopatrzenia w pasze przemysłowe i niekorzystnymi relacjami cen spowodowało spadek pogłowia trzody chlewnej. W 1977 r. nastąpiło zahamowanie niekorzystnych tendencji. W 1978 r. obserwować można ponowne ożywienie rolnictwa, wzrost plonów i zbiorów oraz powolną odbudowę pogłowia trzody chlewnej, a w rezultacie wzrost produkcji towarowej rolnictwa.

W 1978 r. w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego znajdowało się 14 445 tys. ha (75,7%) powierzchni użytków rolnych. W stosunku do 1975 r. ubyło 734 tys. ha, co było wynikiem przejmowania ziemi od rolników w użytkowanie nierolnicze, a głównie przez PFZ w zamian za renty i emerytury.

Nastąpił niewielki spadek liczby gospodarstw, do 3065 tys. oraz wzrost udziału gospodarstw bardzo małych (do 935 tys.) i dużych (do 422 tys.). Zmalała natomiast liczba gospodarstw małych i ich udział (do 18,4%). W wyniku zmniejszenia się powierzchni użytków rolnych zmalała średnia wielkość gospodarstwa do 4,9 ha UR w 1978 r. Trwał proces odpływu ludności z rolnictwa. Zmniejszyła się do 8205 tys. liczba ludności rolniczej i jej udział do 23,4%, a także liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym do 3942 tys. osób. Na 100 ha użytków rolnych zatrudnionych było 26 osób, od 17,0 w woj. olsztyńskim do 50,7 w krakowskim.

Nastąpił dalszy, lecz zróżnicowany regionalnie wzrost nakładów na rolnictwo. Do 1976 r. rosło jeszcze nawożenie mineralne do 161,5 kg NPK na ha UR. Od 1977 r. zaznaczył się spadek, do 151,5 kg NPK na ha UR w 1978 r., głównie na terenach zachodniej i północnej, a w niewielkim stopniu południowej i wschodniej Polski, gdzie i tak było ono najniższe. Nawożenie mineralne na ha UR wahało się od 115 kg NPK w woj. radomskim do 250 kg

w poznańskim. Spadek nawożenia mineralnego był wynikiem ograniczenia importu nawozów, wzrostu cen, a głównie nierytmicznością ich dostaw i trudnościami w zakupie, a także preferencją w zaopatrzeniu rolnictwa uspołecznionego.

Wzrosło wyposażenie rolnictwa w traktory do 269 tys. sztuk własnych, a wraz z ciągnikami kółek rolniczych do 400 tys. sztuk. Na 1 traktor przypadało już 27 ha powierzchni użytków rolnych.

Nadal następowały zmiany powierzchni i struktury zasiewów. Zmalała o 457 tys. ha powierzchnia zasiewów zbóż, w tym po około 95 tys. ha pszenicy i jęczmienia oraz o 25 tys. ha owsa, wzrosła natomiast nieznacznie powierzchnia zasiewów żyta. Zmalała też, o ponad 200 tys. ha, powierzchnia uprawy ziemniaków.

W wyniku niesprzyjających warunków klimatycznych i malejącego nawożenia mineralnego nastąpiły znaczne wahania plonów, np. plony zbóż w 1976 r. zmalały do 25,7 q z ha i do 23,2 q w 1977 r., by ponownie wzrosnąć do 26,2 q z ha w 1978 r.

Zmiany wystąpiły także w pogłowie zwierząt gospodarskich. Zmalało nieznacznie (o 106 tys. sztuk), do 9674 tys. sztuk w 1978 r. pogłowie bydła, a wysoki był spadek pogłowia trzody chlewnej, o 16,7% (2820 tys.) w 1976. W latach 1975-1976 pogłowie trzody chlewnej zmalało o 21,3% (3725 tys. sztuk). Niewielki wzrost pogłowia trzody chlewnej (o 313 tys.) do 14 973 tys. sztuk nastąpił w 1977 r. i znacznie wyższy (o 703 tys.) do 15 767 tys. sztuk w 1978 r. Spadek pogłowia trzody chlewnej wynikał z ograniczenia sprzedaży pasz przemysłowych (o ponad 1 mln ton) dla rolnictwa indywidualnego w 1976 r. oraz braku pasz własnych z powodu zmniejszenia się plonów i zbiorów. Zwiększenie sprzedaży pasz przemysłowych w 1977 r. spowodowało wzrost pogłowia trzody chlewnej, a jej obsada na 100 ha UR w poszczególnych latach wynosiła: 95,2 sztuk w 1976 r., 102,3 sztuk w 1977 r. i 108,5 sztuk w 1978 r.

Zróżnicowany rozwój rolnictwa zaznaczył się w produkcji i skupie, które zmalały w 1977 r. i ponownie wzrosły w 1978 r. W 1978 r. produkcja zbóż w rolnictwie indywidualnym wynosiła 16 837 tys. ton (15 445 tys. ton w 1977 r.), skup zaś 3141 tys. ton (2865 tys. ton w 1977 r.) i była nieco niższa niż w 1975 r. Wzrosły również zbiory ziemniaków do 42 400 tys. ton (37 400 tys. ton w 1977 r.) i skup do 4860 tys. ton, buraków cukrowych do 12 085 tys. ton, a także warzyw do 4401 tys. ton (3863 tys. ton w 1977 r.) i ich skup do 1291 tys. oraz owoców do 1269 tys. ton, skup do 832 tys. ton. Zmalała natomiast produkcja zwierzęca, np. mięsa (o 12%) do 2047 tys. ton (skup 1591 tys. ton), wzrosła zaś produkcja mleka do 14,2 mld litrów, a skup osiągnął prawie 8 mld litrów.

Znaczne i zróżnicowane zmiany struktury rolnictwa indywidualnego i załamania się rozwoju spowodowały spadek produkcji towarowej w latach 1976-1977, a następnie ponowny jej wzrost w 1978 r.

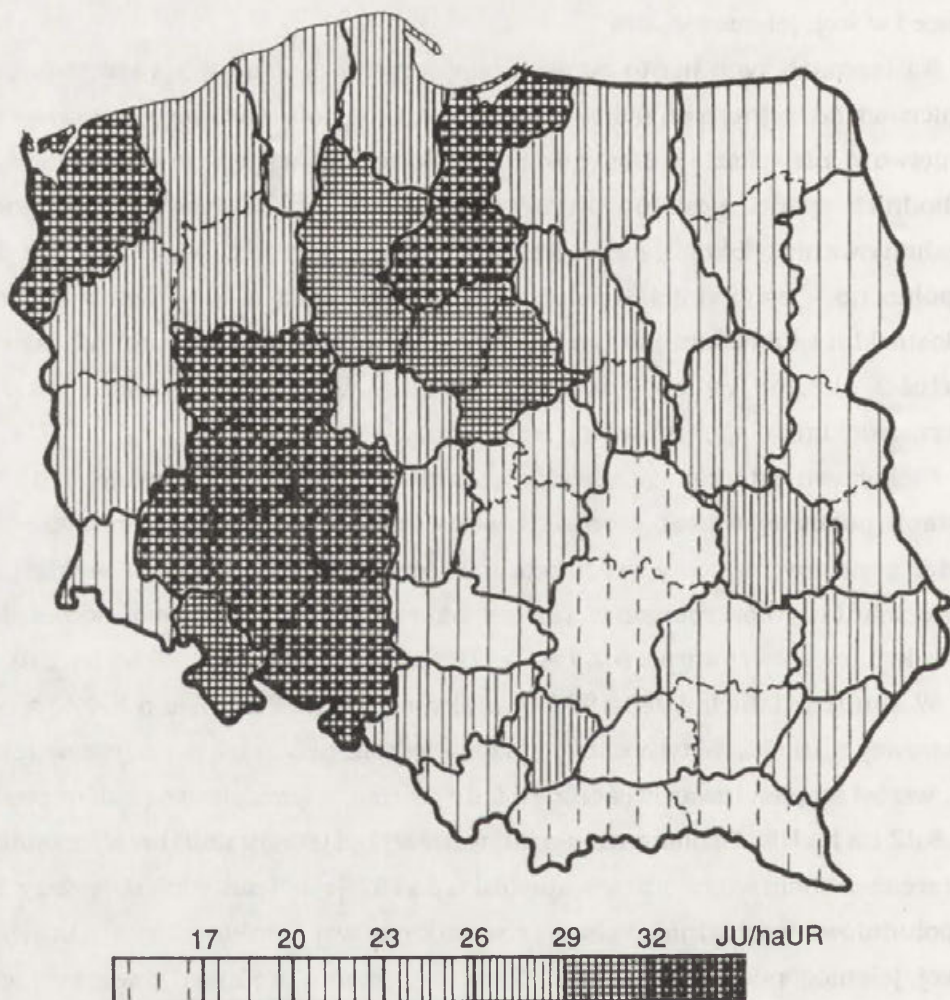
W latach 1976-1977 produkcja towarowa zmalała o 1,1% (w stosunku do 1974 r. o 2,3%), lecz w wyniku zmniejszenia się powierzchni użytków rolnych (o 249 tys. ha) nastąpił niewielki (o 1,1%) wzrost poziomu produkcji towarowej do 27,0 JZ z ha UR w 1978 r. (o 0,3 JZ na ha

UR). W rzeczywistości jednak na znacznych obszarach nastąpił spadek poziomu produkcji towarowej. Najwyższy spadek, do 2 i powyżej 2 JZ na ha UR zaobserwowano w środkowej Polsce i w woj. jeleniogórskim.

Na terenach tych był to etap wstępny przemian struktury rolnictwa, przechodzenia od rolnictwa tradycyjnego do półtowarowego, bądź od półtowarowego do rynkowego. Było to więc rolnictwo o niewykształconym profilu, podatne na negatywne oddziaływanie. Na terenach zachodnich spadek poziomu produkcji towarowej i zmiany były minimalne, co świadczyło o zahamowaniu dokonującego się procesu przeobrażeń. Natomiast na Dolnym Śląsku, w północno - zachodniej i południowej Polsce oraz w woj. leszczyńskim, łomżyńskim, białostockim i lubelskim poziom produkcji towarowej był taki sam, lub nawet nieco wyższy. Wartości skrajne zmian poziomu produkcji towarowej wynosiły od -3,8 JZ w woj. skierniewickim do +3,0 JZ w woj. legnickim.

Niekorzystne tendencje rozwoju rolnictwa zostały zahamowane w 1977 r. W 1978 r. nastąpił ponowny wzrost produkcji, stopnia towarowości i poziomu produkcji towarowej, a więc ponowny rozwój, a produkcja towarowa wzrosła o 3,1%. W wyniku zmniejszenia się powierzchni użytków rolnych (o 188 tys. ha) i wzrostu stopnia towarowości (do 49,8%) poziom produkcji towarowej wzrósł o 7,7%, do 29,1 JZ z ha UR (o 1,9 JZ na ha UR).

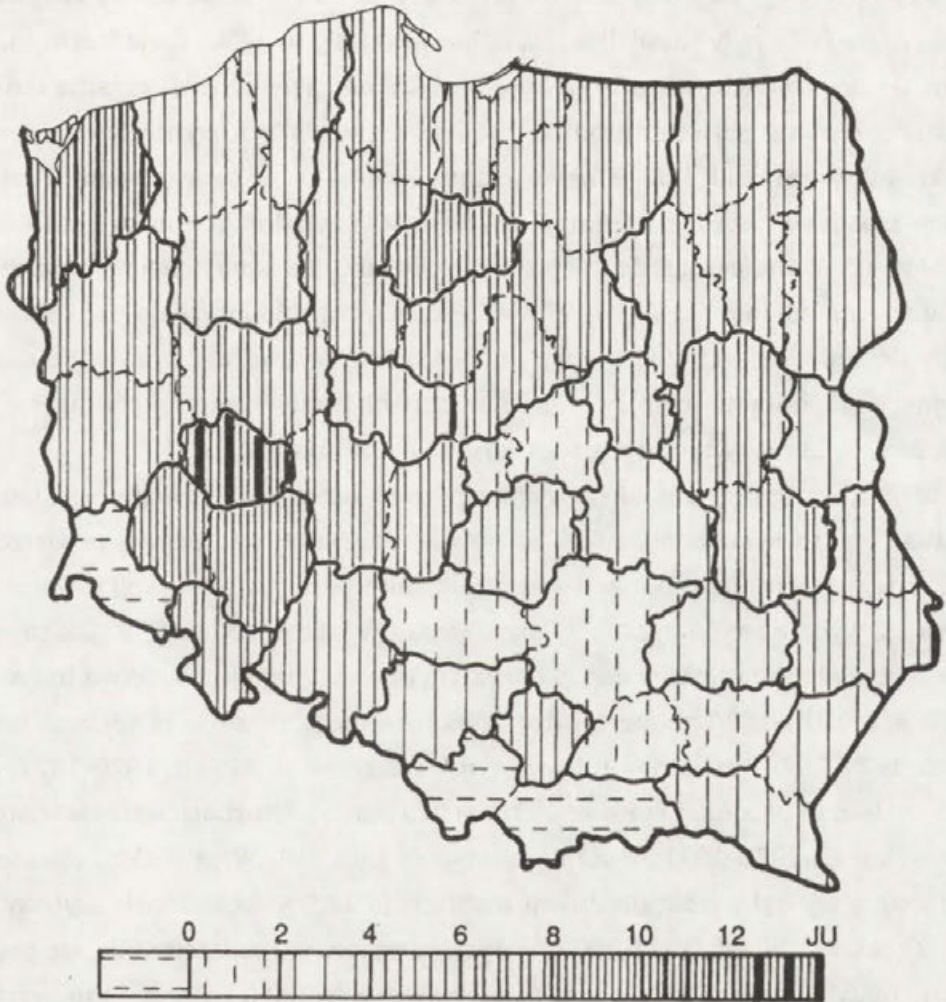
W sumie w latach 1976-1978 produkcja towarowa wzrosła o 5,4%, a poziom produkcji towarowej o 10,6%. W tym czasie zmalała jednak powierzchnia użytków rolnych (o 734 tys. ha), wzrósł stopień towarowości (z 47,6 do 49,8%), a w rezultacie poziom produkcji towarowej o 2,8 JZ na ha UR. Poziom produkcji towarowej był jednak nadal zróżnicowany przestrzennie. Na terenach wielu województw w stosunku do 1975 r. był nawet nieco wyższy, natomiast niższy w południowo-wschodniej Polsce (z wyjątkiem woj. krakowskiego i krośnieńskiego) oraz w woj. jeleniogórskim i konińskim. Najniższy poziom produkcji towarowej w 1978 r., poniżej 20, a nawet poniżej 17 JZ z ha użytków rolnych występował w południowej i wschodniej Polsce oraz w woj. ostrołęckim, gdzie przeważało rolnictwo tradycyjne (tereny wschodnie), bądź o znacznym udziale gospodarstw ludności dwuzawodowej (tereny południowe). W wielu województwach w wyniku załamania się rozwoju nie nastąpiła jeszcze odbudowa strat i poziom produkcji towarowej był nieco niższy niż w 1975 r. (ryc. 6). Spowodowane to było zarówno niższymi plonami i zbiorami, jak też zmniejszeniem się pogłowia bydła i trzody chlewnej, zwłaszcza w gospodarstwach ludności dwuzawodowej, a w wielu z nich zaniechano chowu, likwidując stado. Było to spowodowane ograniczeniem sprzedaży pasz przemysłowych, niewielkich zasobów pasz własnych, a także zmniejszeniem się opłacalności. Produkty pochodzenia zwierzęcego dostępne na rynku były tańsze niż koszty produkcji, zwłaszcza w gospodarstwach bardzo małych. Na przykład w woj. kieleckim poziom produkcji towarowej wynosił: 19,4 JZ z ha UR w 1975 r., 17,4 JZ w 1977 r. i 17,0 JZ w 1978 r., a w woj. częstochowskim 21,4 JZ, 19,6 JZ i 18,9 JZ z ha UR (ryc. 7).

Ryc. 6. Poziom produkcji towarowej - rolnictwo indywidualne 1978 r.

Commercial production in conventional units per 1 hectare of agricultural land.

Individual agriculture, 1978

Ryc. 7. Zmiany poziomu produkcji towarowej w JU 1970/1978

Changes in the level of commercial production per 1 hectare of agricultural land, 1970-1978.

Individual agriculture

Najwyższy poziom produkcji towarowej w 1978 r. powyżej 32 JZ z ha UR, występował na terenach Dolnego Śląska, Wielkopolski, Dolnego Powiśla oraz w woj. szczecińskim i był on taki sam, lub nieco wyższy niż w 1975 r. Na terenach tych załamanie się rozwoju i spadek produkcji w latach 1976-1977 były niewielkie, bądź nie nastąpiły w ogóle. Świadczyło to, że rolnictwo rynkowe, o zaawansowanym rozwoju było w miarę odporne na niekorzystne tendencje.

Wartości skrajne poziomu produkcji towarowej w 1978 r. wynosiły od 14,4 JZ z ha UR w woj. krośnieńskim i 17,4 JZ w białostockim do 45,1 JZ w leszczyńskim. Różnice poziomu produkcji towarowej między Wielkopolską (woj. leszczyńskie) a Polską północno-wschodnią (woj. białostockie) wynoszące 159% pozostały nadal takie same, chociaż struktura rolnictwa i ono samo zmieniły się już nieco. W woj. leszczyńskim dominowało już rolnictwo rynkowe w pełni wykształcone, natomiast w woj. białostockim przeważało nadal rolnictwo tradycyjne, półsamozaopatrzeniowe, lecz na terenach licznych gmin pojawiało się już rolnictwo półtowarowe, a nawet rynkowe w początkowym stadium rozwoju.

W 1978 r. osiągnięty został najwyższy poziom rozwoju w powojennej historii rolnictwa indywidualnego i wielkości produkcji towarowej uzyskanej z mniejszej powierzchni użytków rolnych, a w ramach niej produkcji zwierzęcej, jak i poziomu produkcji towarowej rolnictwa. Celowym też wydaje się dokonanie bilansu zmian w latach 1971-1978, jak również w 1960-1978, a więc podsumowania w części i w całym okresie rozwoju rolnictwa indywidualnego.

W latach 1971-1978 mimo bardzo zróżnicowanego rozwoju rolnictwa, (przyspieszenie w latach 1971-1974, zahamowanie w wyniku regresu w latach 1975-1977 i ponownego rozwoju w 1978 r.) produkcja towarowa rolnictwa mimo perturbacji wzrosła w sumie o 36,2%, chociaż w latach 1975-1977 nastąpił jej spadek (o 2,3%). W produkcji towarowej w całym okresie wolniejszy był wzrost produkcji roślinnej (o 22,9%), a znacznie szybszy zwierzęcej (o 44,1%), chociaż w latach 1975-1977 w wyniku znacznego zmniejszenia się pogłowia trzody chlewnej zmalała ona o 5,0%. Prawie cały przyrost produkcji roślinnej (np. wzrost produkcji zbóż o 3190 tys. ton, lecz skup zaledwie o 617 tys. ton) oraz wzrost importu zbóż i pasz stanowiły podstawę rozwoju chowu zwierząt i wzrostu produkcji (np. skup mięsa wzrósł o 402 tys. ton, mleka o 3,9 mld litrów).

Znacznie wyższy (o 46,9%) był wzrost poziomu produkcji towarowej - z 19,8 do 29,1 JZ z ha UR. W tym czasie zmalała jednak powierzchnia użytków rolnych o 1387 tys. ha i wzrósł stopień towarowości z 41,9 do 49,8%. W sumie poziom produkcji towarowej wzrósł o 9,3 JZ na ha UR, a średnioroczne tempo wzrostu wynosiło prawie 1,2 JZ (w latach 1972 i 1973 było znacznie wyższe, odpowiednio 2,1 i 2,5 JZ na ha UR). Był to więc, jak na ówczesne czasy i nie doinwestowane rolnictwo indywidualne wynik, bardzo dobry.

Wzrost poziomu produkcji towarowej w latach 1971-1978 był jednak zróżnicowany regionalnie, bowiem przemiany zachodzące w rolnictwie indywidualnym dokonywały się w poszczególnych częściach kraju różnym tempie. Na terenach nielicznych województw (nowosądeckie, bielskie i jeleniogórskie) nastąpił w tym czasie niewielki spadek poziomu

produkcji towarowej (ryc. 7). Najniższy wzrost, poniżej 2 i 2-4 JZ na ha UR wystąpił w woj. częstochowskim, kieleckim, tarnowskim i rzeszowskim. Spowodowany był zahamowaniem rozwoju i znacznym spadkiem produkcji w latach 1976-1977 (ryc. 8). Na większości obszarów Polski poziom produkcji towarowej wzrósł w tym czasie od 6 do 8 JZ na ha UR. Najwyższy wzrost, 8-10, 10-12 i powyżej 12 JZ na ha UR nastąpił w nielicznych województwach zachodniej Polski (woj. toruńskie, wrocławskie, legnickie, szczecińskie i leszczyńskie). Na terenach tych zmiany struktury i wzrost poziomu produkcji towarowej były największe, powodując w rezultacie przejście od rolnictwa półtowarowego do rynkowego. Różnice wzrostu poziomu produkcji towarowej wynosiły od -1,2 JZ na ha UR w woj. nowosądeckim, a więc niewielki spadek, i +0,4 JZ w kieleckim - stagnacja, po +14,0 JZ w woj. leszczyńskim. Tak więc w latach 1971-1978 wyróżnić można było 2 obszary o odmiennym rozwoju: południowa Polska - stagnacja lub nieznaczny rozwój rolnictwa i reszta kraju, gdzie rozwój rolnictwa mimo chwilowego zahamowania miał charakter ciągły, lecz zróżnicowany w czasie i przestrzeni, oraz dynamiczny i szybki rozwój w Wielkopolsce, stopniowo wygasający w miarę przesuwania się na wschód.

W latach 1960-1978, a więc prawie w dwudziestoletnim okresie zróżnicowanego rozwoju rolnictwa indywidualnego nastąpił znaczny wzrost (o 50%) produkcji towarowej spowodowany wzrostem produkcji globalnej. Znaczny też był wzrost skupu produktów rolnych: zbóż o ponad 80% (o 1300 tys. ton), ziemniaków o 69% (o 1981 tys. ton), buraków cukrowych o 36% (o 3408 tys. ton) itp., a także warzyw o 17,3% (o 705 tys. ton) i owoców o 152% (o 279 tys. ton). Wyższy także był wzrost produkcji mięsa (o 67%, o 640 tys. ton) i mleka (o 67%, o prawie 5 mld litrów). W poszczególnych latach skup niektórych produktów rolnych był już znacznie wyższy, np. mięsa w 1975 r. (800 tys. ton), zbóż (1123 tys. ton) itp.

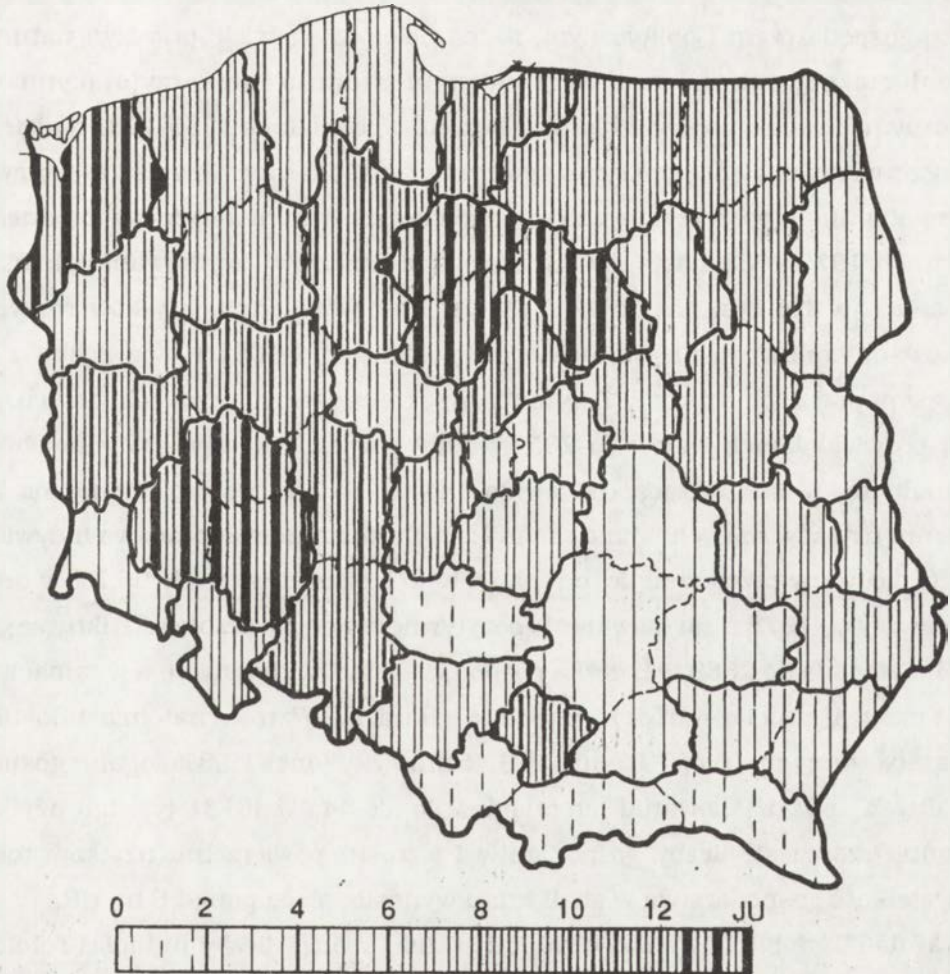
Wyższy o 73% był wzrost poziomu produkcji towarowej, z 16,8 do 29,1 JZ z ha UR. Zmalała w tym czasie powierzchnia użytków rolnych (o 3280 tys. ha) i wzrósł stopień towarowości rolnictwa (z 40,1 do 49,8%). W wartościach bezwzględnych poziom produkcji towarowej w skali kraju wzrósł o 12,3 JZ na ha UR, a więc średnioroczne tempo wzrostu było już znacznie niższe w latach 1971-1978 i wynosiło około 0,7 JZ na ha UR. O tak niskim średniorocznym wzroście zdecydowało pierwsze dziesięciolecie (1960-1970).

W ujęciu przestrzennym zróżnicowany wzrost produkcji towarowej prezentował zakres zmian dokonujących się w rolnictwie indywidualnym. Najniższy wzrost, poniżej 4, a nawet poniżej 2 JZ na ha UR nastąpił w południowej Polsce i w woj. jeleniogórskim. Na terenach tych zmiany struktury były niewielkie, co świadczyło o trwającej cały czas stagnacji. Niejednokrotnie wynikały one z dużego spadku produkcji w okresie regresu. Przeważało więc nadal rolnictwo tradycyjne, drobnoskalowe, półtowarowe; znaczny był też udział gospodarstw ludności dwuzawodowej, w których produkcja w wysokim stopniu przeznaczona była na zaspokojenie własnych potrzeb (ryc. 8). Najwyższy wzrost poziomu produkcji towarowej, 10-12 i powyżej 12 JZ na ha UR nastąpił na Dolnym Śląsku, w Wielkopolsce, na Pomorzu, Dolnym Powiślu

i zachodnim Mazowszu. Na terenach tych w latach 1960-1978, a zwłaszcza 1971-1978 wystąpił dynamiczny rozwój rolnictwa. Był to wynik rosnących nakładów i efektów produkcyjnych. W rezultacie nastąpiło przejście od rolnictwa półtowarowego (a na Zachodnim Pomorzu i Mazowszu również z udziałem tradycyjnego półsamozaopatrzeniowego) do rolnictwa rynkowego, chociaż w 1978 r. znajdowało się ono jeszcze na różnych etapach rozwoju.

Wartości skrajne wzrostu poziomu produkcji towarowej wynosiły od 0,4 JZ na ha UR w woj. krośnieńskim, a więc w całym okresie trwała tam stagnacja, do 19,5 JZ na ha UR w woj. leszczyńskim, gdzie nastąpił dynamiczny rozwój o średniorocznym tempie wzrostu ponad 1 JZ na ha UR (w latach 1971-1975 średnioroczny wzrost poziomu produkcji towarowej wynosił 2,5 JZ na ha UR).

W wyniku zróżnicowanego wzrostu poziomu produkcji towarowej występowały nadal różnice między rolnictwem Wielkopolski a Polski północno-wschodniej. Na przykład w 1960 r. różnice poziomu produkcji towarowej między woj. leszczyńskim a białostockim wynosiły 115%, podczas gdy w 1978 r. już 159%. W woj. leszczyńskim poziom produkcji towarowej wzrósł o 19,5 JZ na ha UR (wzrost o 76%), z 25,6 JZ w 1960 r. do 45,1 JZ w 1978 r., podczas gdy w woj. białostockim tylko o 5,5 JZ na ha UR (wzrost o 46%), z 11,9 do 17,4 JZ. W woj. krośnieńskim natomiast, które uznać można za reprezentatywne dla rolnictwa karpackiego, poziom produkcji towarowej wzrósł w tym czasie zaledwie o 0,4 JZ na ha UR, z 14,0 do 14,4 JZ (o 2,8%), a więc zmiany były minimalne. Nadal dominowało rolnictwo nastawione głównie na samozaopatrzenie. Najwyższy wzrost poziomu produkcji towarowej, o 102% nastąpił jednak w woj. ciechanowskim, chociaż w wartościach bezwzględnych wynosił on tylko 13,5 JZ na ha UR, z 13,2 JZ w 1960 r. do 26,7 JZ w 1978 r.

Ryc. 8. Zmiany poziomu produkcji towarowej w JU 1960/1978

Changes in the level of commercial production per 1 hectare of agricultural land, 1960-1978.

Individual agriculture

POZIOM PRODUKCJI TOWAROWEJ W 1983 R.

Zahamowanie regresu w 1977 r. i wzrost produkcji rolnej w 1978 r. było krótkotrwałe. W 1979 r. nastąpiło ponowne zahamowanie rozwoju, stając się w 1980 r. początkiem regresu. Załamanie się rozwoju rolnictwa i spadek produkcji spowodowane zostało pogłębiającym się kryzysem gospodarczym i politycznym, na co nałożyło się wiele przyczyn natury społecznej i psychologicznej jak również w znacznym stopniu niesprzyjającymi warunkami klimatycznymi (spadek plonów i zbiorów). Rozbudzone w latach 1980-1981 nadzieje na zmiany zostały przerwane, pogłębiając kryzys społeczny i gospodarczy. Regres i niekorzystne zmiany w różnym stopniu w poszczególnych regionach dotknęły rolnictwo indywidualne.

W latach 1979-1983 nastąpiły zróżnicowane zmiany w użytkowaniu ziemi. Do 1980 r. malała nadal (o 326 tys. ha) do 14 118 tys. ha powierzchnia użytków rolnych będących w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego. Począwszy od 1981 r. w związku z liberalizacją zakupu ziemi przez rolników z PFZ, tym razem przekazywanej przez rolnictwo uspołecznione, nastąpił po wielu latach wzrost (o 265 tys. ha) powierzchni użytków rolnych w rolnictwie indywidualnym. W 1983 r. gospodarowało ono na 14 384 tys. ha, a więc na 76,2% ogółu powierzchni użytków rolnych. Mimo zachodzących zmian udział rolnictwa indywidualnego był nadal zróżnicowany przestrzennie, od 29,5% w woj. szczecińskim do 95,7% w ostrołęckim.

Począwszy od 1978 r. zarysowały się pozytywne zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw. Do 1983 r. zmalała do 2869 tys. liczba gospodarstw indywidualnych, a w ramach nich bardzo małych i małych, chociaż wzrósł nieznacznie ich udział. Wzrosła natomiast do 464 tys. liczba gospodarstw dużych (pow. 10 ha UR). Stanowiły one 16,3% ogółu gospodarstw indywidualnych, a w użytkowaniu ich znajdowało się 44,1% (6181 tys. ha) użytków rolnych. Mimo zmniejszenia się liczby gospodarstw i wzrostu powierzchni użytków rolnych, nadal średnia wielkość gospodarstwa w skali kraju wynosiła nieco ponad 5 ha UR.

Trwał nadal, mimo chwilowego zahamowania, spadek liczby ludności rolniczej do 7746 tys. w 1984 r. oraz jej udziału do 19,9% w ogólnej liczbie ludności. Wzrosła nieznacznie (o 86 tys.) liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym. Na 100 ha użytków rolnych przypadało około 28 osób czynnych zawodowo, od 14 osób na terenach północnych do powyżej 40 na południu kraju.

W latach 1979-1983 zmieniały się nakłady na rolnictwo. Do 1980 r. utrzymywało się mimo znacznych trudności nawożenie mineralne na poziomie 152 kg NPK na ha użytków rolnych. W latach następnych w wyniku kryzysu gospodarczego, spadku produkcji, regresu w rolnictwie i w konsekwencji zmniejszenia zakupów w rolnictwie indywidualnym nastąpił powtórnie spadek nawożenia mineralnego do 138 kg NPK na ha UR w 1983 r. Występowały nadal znaczne różnice przestrzenne w wielkości nawożenia - od 95 kg NPK na ha UR w woj. krośnieńskim do 227 kg w leszczyńskim.

Wzrosła w tym czasie w rolnictwie, liczba traktorów będących własnością rolników do 562 tys. sztuk, lecz zmalała w kółkach rolniczych. Były to w większości ciągniki stare, zakupione na przetargach od rolnictwa uspołecznionego. W 1983 r. rolnictwo indywidualne dysponowało 651 tys. sztuk traktorów, a na 1 ciągnik przypadało 25 ha użytków rolnych. Mimo znacznego zaawansowania mechanizacji, stan wyposażenia był niezadowalający. Ciągniki w większości były stare, często zbyt duże w stosunku do struktury gospodarstw i nie zawsze towarzyszył im podstawowy zestaw maszyn.

W wyniku kryzysu gospodarczego i ograniczenia importu zbóż i pasz zmalała o ponad 60% (do 2157 tys. ton) sprzedaż pasz przemysłowych dla rolników indywidualnych. Niedostateczne zasoby pasz własnych spowodowały załamanie się chowu, głównie trzody chlewnej i drobiu w farmach przemysłowych.

Zróznicowane zmiany nastąpiły w powierzchni i strukturze zasiewów. Do 1980 r. malała nadal powierzchnia zasiewów zbóż (o 237 tys. ha). W latach następnych zaznaczył się niewielki wzrost (o 90 tys. ha), do 5595 tys. ha. Zmalała głównie powierzchnia zasiewów pszenicy (o 258 tys.) do 1180 tys. ha i jęczmienia (o 126 tys.) do 699 tys. ha, wzrosła zaś (o 280 tys. ha) do 2880 tys. ha żyta. Zmniejszyła się również (o 120 tys. ha) do 2012 tys. ha powierzchnia uprawy ziemniaków.

W wyniku niesprzyjających warunków klimatycznych występowały w tym czasie znaczne wahania plonów, np. plony 4 zbóż wynosiły: 26,3 q w 1978 r., 23,1 q w 1980 r., 26,3 q w 1983 r., wykazując znaczne zróżnicowanie przestrzenne od 19,9 q w woj. nowosądeckim do 34,5 q w opolskim.

Największe zmiany i regres nastąpiły w chowie zwierząt gospodarskich. W latach 1979-1983 pogłowie bydła zmalało (o prawie 850 tys.) do 8831 tys. sztuk, a przede wszystkim bardzo poważnie zmalało pogłowie trzody chlewnej (o 4 mln) do 11 165 tys. sztuk w 1983 r. Zmniejszyło się również o prawie 50% stado drobiu i produkcja mięsa drobiowego, głównie w farmach przemysłowych. Był to wynik zarówno spadku importu zbóż i pasz, zmniejszenia o prawie 3 mln ton sprzedaży pasz przemysłowych dla rolnictwa indywidualnego, jak i zmniejszenia się plonów i zbiorów zbóż oraz ziemniaków, co powodowało znaczne ograniczenia zasobów pasz własnych w gospodarstwach. Nie bez znaczenia było też zmniejszenie się opłacalności chowu, zwłaszcza w gospodarstwach bardzo małych i małych. Do 1983 r. prawie w 840 tys. gospodarstw zlikwidowany został chów bydła, a w ponad 1 mln chów trzody chlewnej.

Regres w chowie zwierząt gospodarskich w rolnictwie indywidualnym był znaczny. W stosunku do 1974 r., w którym osiągnięty został najwyższy stan pogłowia w okresie powojennym stado bydła zmniejszyło się o 14,3% (o 1481 tys. sztuk), a trzody chlewnej aż o 38,0% (o 6827 tys. sztuk), osiągając wielkości z 1970 r. Spowodowało to, mimo reglamentacji mięsa i jego przetworów, poważne trudności zaopatrzeniowe.

Zmiany nastąpiły również w produkcji zbóż. W 1983 r. ich produkcja wyniosła 16 972 tys. ton (skup 3447 tys. ton) i była to wielkość jaką uzyskano już w 1978 r. ze znacznie większej powierzchni. Nastąpił duży spadek w produkcji ziemniaków (o ponad 10 mln ton) do 31 560 tys. ton (skup 3259 tys. ton, mniejszy o prawie 1,6 mln ton). Zmalała również i to znacznie, do 1756 tys. ton, produkcja żywca w przeliczeniu na mięso (skup 1 188 tys. ton, a więc wielkość jak w 1970 r.), a także produkcja mleka (spadek o prawie 1 mld litrów) do 13,3 mld litrów (skup 8,9 mld litrów, a więc wyższy o 1 mld).

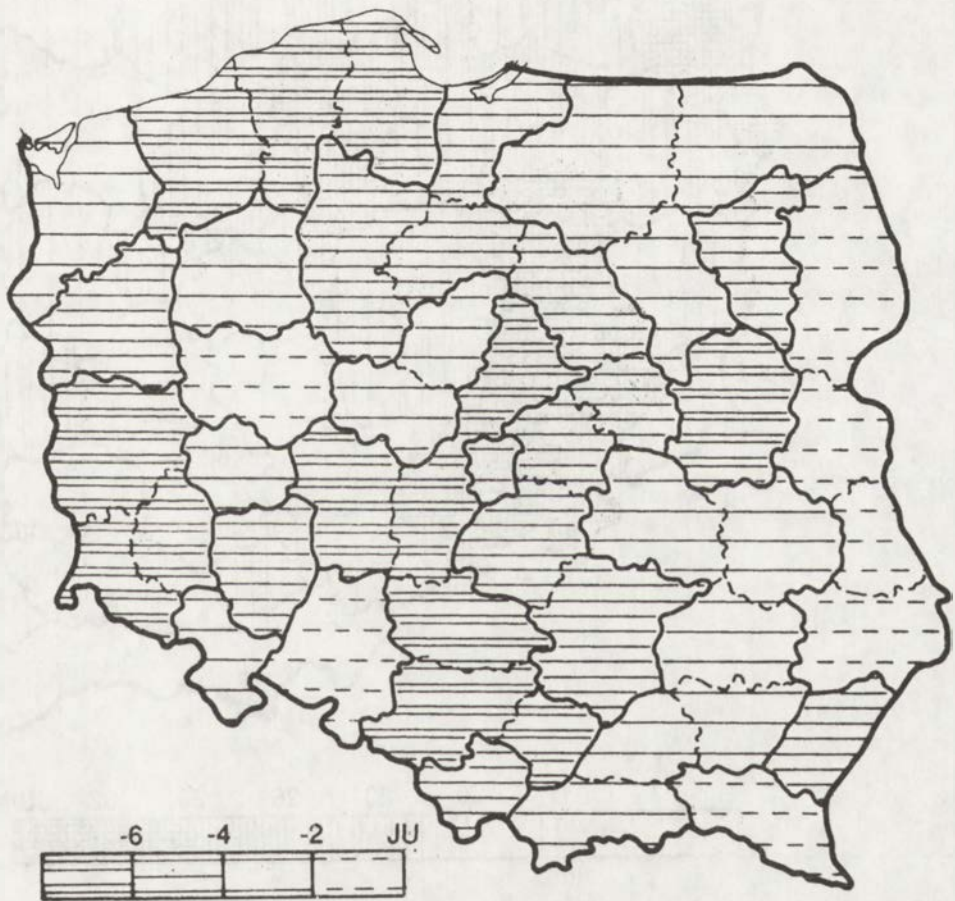
Zmalała również produkcja towarowa. Nastąpił wprawdzie wzrost produkcji roślinnej, lecz znaczny spadek produkcji zwierzęcej. Nieznacznie zmalał, mimo wzrostu stopnia towarowości (do 50,4%) lecz również wzrostu powierzchni użytków rolnych, do 27,0 JZ z ha UR poziom produkcji towarowej. Była to wielkość jaką w rolnictwie indywidualnym uzyskano już w 1977 r., świadcząca o kończącym się regresie i powolnym wzroście produkcji. Największy spadek nastąpił w 1981 r., kiedy to poziom produkcji towarowej wynosił 24,8 JZ z ha UR, a była to wielkość jaką uzyskano już w 1973 r.

W wyniku regresu poziom produkcji towarowej w rolnictwie indywidualnym zmalał o 9,2%, to jest o 3 JZ z ha UR. Spadek poziomu produkcji towarowej w latach 1979-1981 był zróżnicowany (ryc. 9). Niski, do 2 JZ z ha UR był w wielu województwach wschodnich (np. w woj. chełmskim o 1,8 JZ z ha UR) oraz w woj. poznańskim o 0,6 JZ i opolskim o 1,0 JZ. Tak więc mało podatne na regres było z jednej strony rolnictwo rynkowe w pełni wykształcone, z drugiej zaś tradycyjne półsamozaopatrzeniowe. Wysoki spadek produkcji towarowej, powyżej 6 JZ z ha UR, nastąpił w województwach zachodnich, północnych i środkowych oraz w woj. siedleckim. Tak więc regres zaznaczył się na terenach gdzie przeważało rolnictwo rynkowe, lecz nie w pełni jeszcze wykształcone (np. w woj. śląskim o 7,2 JZ), oraz rolnictwo tradycyjne, półtowarowe z dużym udziałem gospodarstw ludności dwuzawodowej (np. woj. katowickie o 6,8 JZ, piotrkowskie o 5,8 JZ itp.).

Zmianie uległo również przestrzenne zróżnicowanie poziomu produkcji towarowej w 1983 r. (ryc. 10). Najniższy poziom, poniżej 14 JZ z ha UR, występował na terenach środkowej Polski (woj. radomskie i kieleckie) oraz w Karpatach, gdzie dominowało nadal bądź rolnictwo tradycyjne, półsamozaopatrzeniowe, bądź półtowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej i znaczny był udział rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego typowego dla gospodarstw ludności dwuzawodowej.

Najwyższy poziom produkcji towarowej, powyżej 32 JZ z ha UR, występował w Wielkopolsce i na Dolnym Śląsku, gdzie dominowało już rolnictwo rynkowe. Wartości skrajne wynosiły od 12,3 JZ z ha UR w woj. nowosądeckim do 39,9 JZ w leszczyńskim, a więc różnica wynosiła 220%, co świadczyło o bardzo różnym stopniu rozwoju rolnictwa.

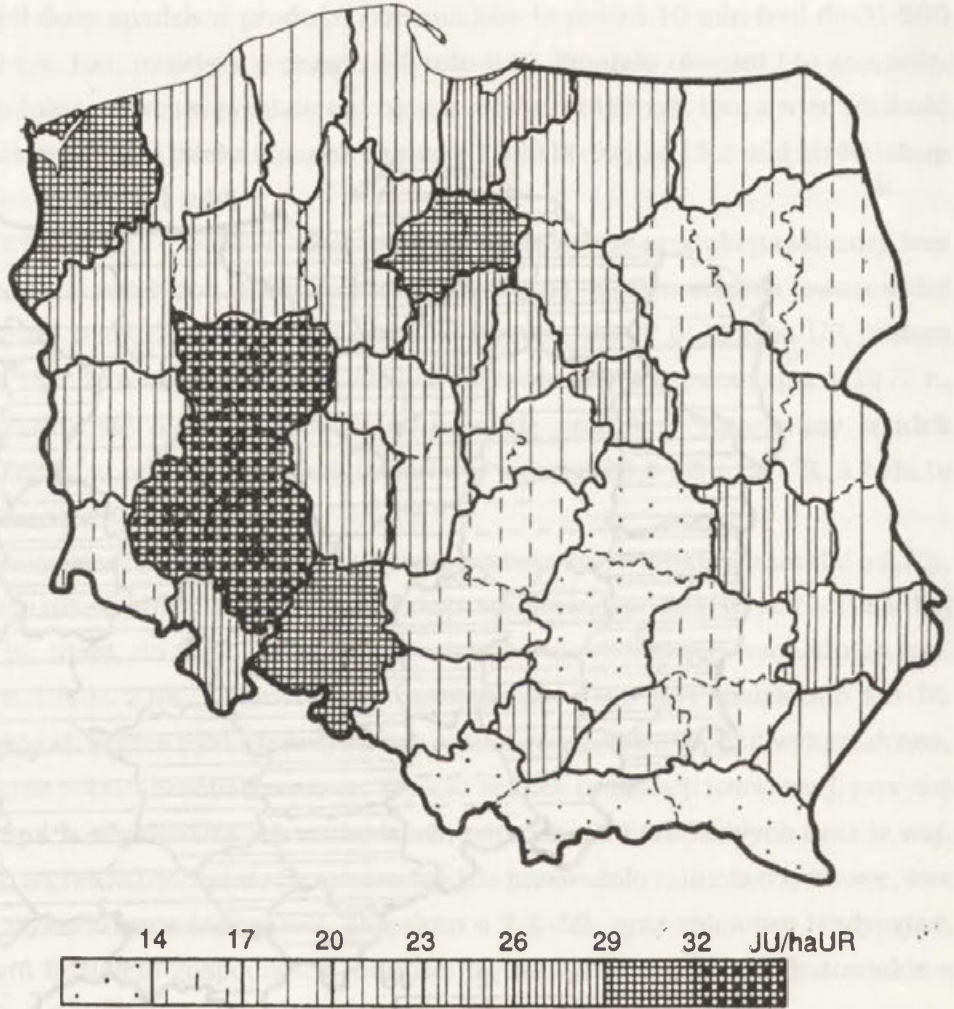
W stosunku do 1978 r. zróżnicowanie przestrzenne poziomu produkcji towarowej uległo znacznej zmianie, co było wynikiem głębokiego regresu, jaki dotknął rolnictwo indywidualne w latach 1979-1983.

Ryc. 9. Zmiany poziomu produkcji towarowej w JU 1978/1983

Changes in the level of commercial production per 1 hectare of agricultural land, 1978-1983.

Individual agriculture

Ryc. 10. Poziom produkcji towarowej - rolnictwo indywidualne 1983 r.

Commercial production in conventional units per 1 hectare of agricultural land.

Individual agriculture, 1983

POZIOM PRODUKCJI TOWAROWEJ W 1988 R.

Zahamowanie regresu W 1983 r. w wyniku zmiany polityki rolnej zakładającej równouprawnienie rolnictwa indywidualnego i uspołecznionego przyniosło początkowo pewne ożywienie, co wraz ze sprzyjającymi warunkami klimatycznymi spowodowało stopniowy wzrost produkcji towarowej. W odczuciu rolników nowa polityka rolna prowadzona pod hasłem „jedno rolnictwo” nie dokonała przełomu. Potencjał wytwórczy przemysłu nie był dostosowany do rosnących potrzeb rolnictwa i stawianych wymagań. Występowały też liczne utrudnienia w zbiurokratyzowanym skupie, trudności wynikające z niedowładu przemysłu przetwórczego itp. Nadal preferowane było rolnictwo uspołecznione. W rolnictwie pojawiły się względne nadwyżki produkcji i trudności w ich zbyciu. Były one wynikiem nie tyle wysokiego wzrostu produkcji co nie doinwestowanego przemysłu przetwórczego i niesprawnej organizacji skupu, powodując wzrost niezadowolenia producentów. Również rolnicy, przyzwyczajeni do sprzedaży całej produkcji, bez względu na jej jakość czuli się zawiedzeni, napotykając na różne ograniczenia i stawiane wymogi. W sumie jednak zmiany uwidoczniły się w stopniowym wzroście produkcji. W latach 1984-1985 w rolnictwie indywidualnym wzrosła (o 127 tys. ha) powierzchnia użytków rolnych, chociaż stopniowo malało zainteresowanie kupnem ziemi z PFZ. Począwszy od 1986 r. zaznaczył się spadek o 210 tys. ha, a w sumie w latach 1984-1988 powierzchnia użytków rolnych zmalała (o 89 tys. ha) do 14 295 tys. ha w 1988 r.

Utrzymywały się nadal pozytywne tendencje w liczbie i strukturze gospodarstw, rokujące nadzieje na powolną, stopniową przebudowę. Zmalała do 2729 tys. liczba gospodarstw indywidualnych i udział gospodarstw bardzo małych (do 29,6%) i małych (do 27,6%). Wzrosła natomiast do 480 tys. liczba i do 17,7% udział gospodarstw dużych. W użytkowaniu ich znajdowało się 46% powierzchni użytków rolnych (6578 tys. ha). Mimo tych zmian średnia wielkość gospodarstwa wynosiła nadal nieco ponad 5 ha UR, od poniżej 3 ha UR na terenach południowych do powyżej 9 ha UR na północy Polski (w 1989 r. według przyjętych kryteriów za gospodarstwa rolne uznane zostały jednostki powyżej 1 ha UR. Stąd też w 1988 r. według przeliczeń było 2168 tys. gospodarstw, a średnia ich wielkość wynosiła 6,2 ha UR).

Malą liczbą ludności rolniczej (do 6713 tys. osób) i zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym (do 4069 tys.), a na 100 ha użytków rolnych przypadało już 25 osób. W 1988 r. przestrzenne zróżnicowanie wielkości zatrudnienia w rolnictwie indywidualnym na 100 ha UR wynosiło od poniżej 10 osób na północy do powyżej 40 osób na południu Polski. Istotnym problemem był nadal wysoki (powyżej 20%) udział ludności zatrudnionej w rolnictwie w wieku poprodukcyjnym (od poniżej 12% na terenach północnych do powyżej 22% na południu), a także problem wykształcenia. Poza Wielkopolską i Pomorzem stan wykształcenia rolników był niezadowalający, zwłaszcza na terenach środkowo-wschodnich, gdzie ponad 70% rolników legitymowało się zaledwie wykształceniem podstawowym. Tłumaczy to w pewnym stopniu, dlaczego na terenach tych zmiany w rolnictwie dokonywały się bardzo powoli i nadal wysoki był udział rolnictwa tradycyjnego.

Zróznicowane zmiany nastąpiły w nakładach na rolnictwo. Wzrosło ponownie nawożenie mineralne do 148 kg NPK na ha UR w 1988 r., od 99 kg NPK na ha UR w woj. krośnieńskim do 241 kg w poznańskim. Najwyższe dawki nawozowe, powyżej 200 kg NPK na ha UR stosowane były w rolnictwie Wielkopolski, Zachodniego Pomorza i Dolnego Śląska i tu też uzyskiwane były najwyższe plony.

Wzrosło znacznie wyposażenie rolnictwa indywidualnego w traktory. W 1988 r. dysponowało ono 933 tys. sztuk ciągników własnych, a wraz z malejącą ich liczbą w kółkach rolniczych łącznie 989 tys. sztuk. Na 1 ciągnik przypadało średnio 14 ha użytków rolnych, a więc był to już w pewnym sensie stan w miarę zadowalający, gdyby nie fakt, że w znacznym udziale były to ciągniki stare. Najlepiej wyposażone było rolnictwo Wielkopolski, Dolnego Śląska i Pomorza, gdzie na 1 ciągnik przypadało 8-12 ha użytków rolnych, najslabiej tereny środkowej, południowej i wschodniej Polski - około 20 i powyżej 20 ha UR. Znaczne różnice występowały również w poszczególnych grupach wielkościowych gospodarstw. Najlepiej wyposażone były gospodarstwa duże, w których na 1 ciągnik przypadało 8-10 ha UR, najslabiej gospodarstwa bardzo małe, gdzie na 1 traktor przypadało 50-70 ha UR.

W wyniku wzrostu mechanizacji zmianie uległa również struktura zasobów siły pociągowej. Przeważała już siła mechaniczna, a niewielki był udział siły żywej i mało pogłowia koni.

Niewielkie zmiany nastąpiły w powierzchni i strukturze zasiewów. Wzrosła ponownie powierzchnia zasiewów pszenicy do 1625 tys. ha i jęczmienia do 875 tys. ha, a zmalała znacznie żyta do 2030 tys. ha i owsa do 765 tys. ha. Zmalala do 1723 tys. ha w 1988 r. powierzchnia uprawy ziemniaków.

Wzrost nawożenia mineralnego, a przede wszystkim sprzyjające warunki klimatyczne spowodowały wzrost plonów, np. 4 zbóż do 28 q z ha. Nadal jednak plony były zróżnicowane przestrzennie, od 22,8 q z ha w woj. nowosądeckim do 35,7 q w szczecińskim. Było to wynikiem zarówno różnic w jakości gleb, wielkości nawożenia mineralnego, jak i sposobów gospodarowania.

Pozytywne tendencje uwidoczniły się w chowie zwierząt gospodarskich. Zmalalo wprawdzie w tym czasie (o 447 tys.) pogłowia bydła do 8364 tys. sztuk w 1988 r., a w tym krów (o 849 tys. sztuk), lecz wzrosło pogłowia bydła opasowego. Wzrosło natomiast (o 1819 tys.) do 13 984 tys. sztuk pogłowia trzody chlewnej. Mimo zachodzących zmian pogłowia zwierząt gospodarskich w 1988 r. było nadal niższe niż w latach siedemdziesiątych. Na przykład w 1988 r. pogłowia bydła osiągnęło wielkość z 1965 r. (8464 tys. sztuk), a trzody chlewnej było nieco większe niż na przełomie lat 1971/72 (13 310 tys. sztuk).

Zmiany wielkości pogłowia zwierząt gospodarskich spowodowane zostały wieloma przyczynami, często odmiennymi w poszczególnych regionach, głównie jednak decydowały zasoby pasz (własne i pochodzące z zakupu). Na zachodzie kraju przeważały pasze treściwe,

na wschodzie ziemniaki, stąd też niska była opłacalność produkcji zwłaszcza w gospodarstwach o bardzo małym stadzie, słabym wyposażeniu technicznym obór i chlewni oraz malejących zasobach siły roboczej.

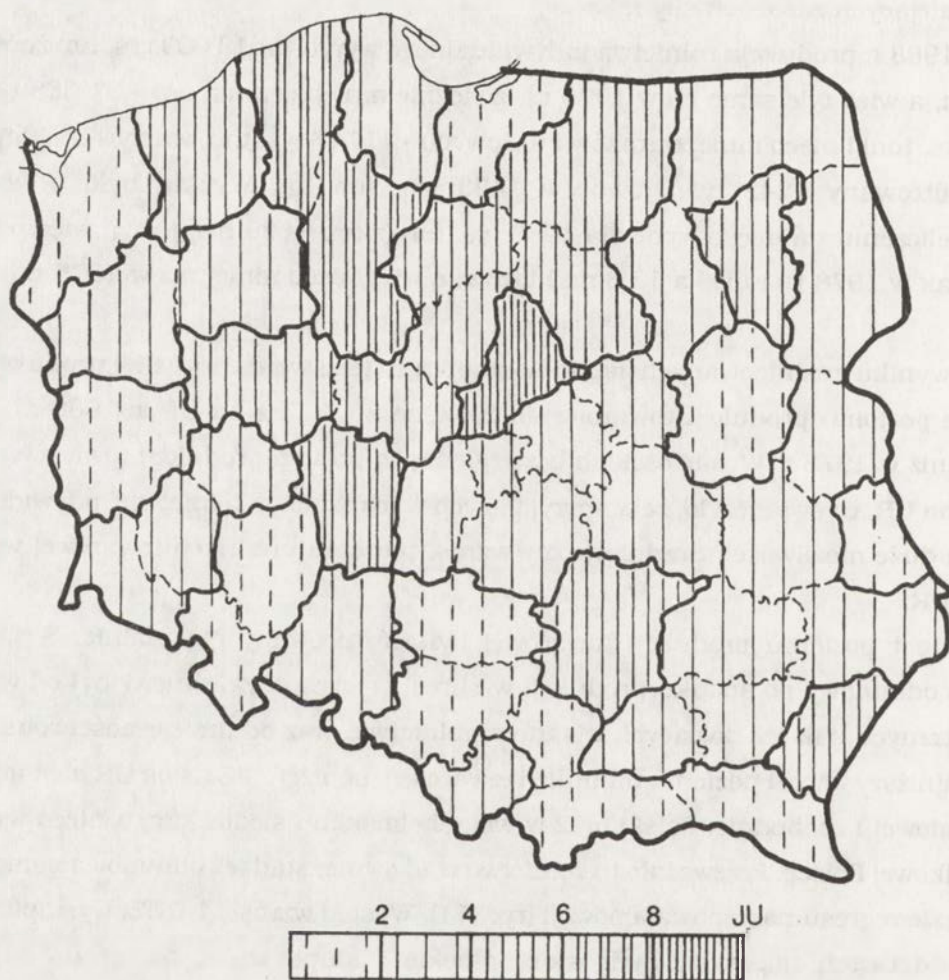
W 1988 r. produkcja rolnictwa indywidualnego wyniosła: 19 009 tys. ton zbóż (skup 3474 tys. ton, a więc tyle samo co w 1975 r.), znacznie mniej ziemniaków - 31 683 tys. ton (skup 3533 tys. ton) i nieco mniej buraków cukrowych - 11747 tys. ton, warzyw 5179 tys. ton (skup scentralizowany 1242 tys.), owoców 1493 tys. ton itp. Wyższa była produkcja żywca i w przeliczeniu na mięso wynosiła 1962 tys. ton (skup 1629 tys. ton, a więc ponownie taka sama jak w 1978 r.) i mleka 13,3 mld litrów, a więc nieco mniej niż w 1975 r. (skup 9,1 mld litrów).

W wyniku zróżnicowanych zmian nastąpił niewielki wzrost (o 1,8%) produkcji towarowej, a także poziomu produkcji towarowej (o 2,4% do 28,7 JZ z ha UR w 1988 r.), a więc nieco niższy niż w 1978 r. W wartościach bezwzględnych poziom produkcji towarowej wzrósł o 3,2 JZ na ha UR, co świadczyło, że w sprzyjających warunkach w rolnictwie indywidualnym tkwią jeszcze duże możliwości. Średnioroczny wzrost poziomu produkcji towarowej wyniósł 0,6 JZ na ha UR.

Wzrost poziomu produkcji towarowej był zróżnicowany regionalnie. Świadczyło to, że proces odbudowy po spadku produkcji w okresie regresu uzależniony był od wielu przyczyn zewnętrznych, jak też tkwiących w samym rolnictwie oraz od umiejętności rolników.

Najniższy wzrost poziomu produkcji towarowej, poniżej 2 JZ na ha UR nastąpił na terenach południowej i zachodniej Polski oraz w woj. chełmskim i siedleckim, a nieco wyższy, 2-4 JZ, w środkowej Polsce. Przeważało tu rolnictwo tradycyjne, stąd też odbudowa poniesionych strat w okresie regresu następowała powoli (ryc. 11). Wysoki wzrost, 4-6 JZ, wystąpił w wielkich województwach (kaliskie, bydgoskie, płockie i słupeckie), a nawet 6-8 JZ na ha UR w Wielkopolsce, na Pomorzu, Zachodnim Mazowszu, w woj. łomżyńskim i przemyskim. Na terenach tych w okresie regresu nastąpił spadek poziomu produkcji towarowej. W latach następnych w wyniku odbudowy poniesionych strat poziom produkcji zbliżył się do wielkości z końca lat siedemdziesiątych (1978 r.). Było to jednak rolnictwo rynkowe, wprowadzając na różnych etapach rozwoju, lecz powiązane z rynkiem i szybko reagujące na zachodzące zmiany. Wzrost poziomu produkcji towarowej wynosił: od 0,6 JZ na ha UR w woj. zielonogórskim i 1,0 JZ w chełmskim do 7,4 JZ w woj. bydgoskim i 8,3 JZ w płockim.

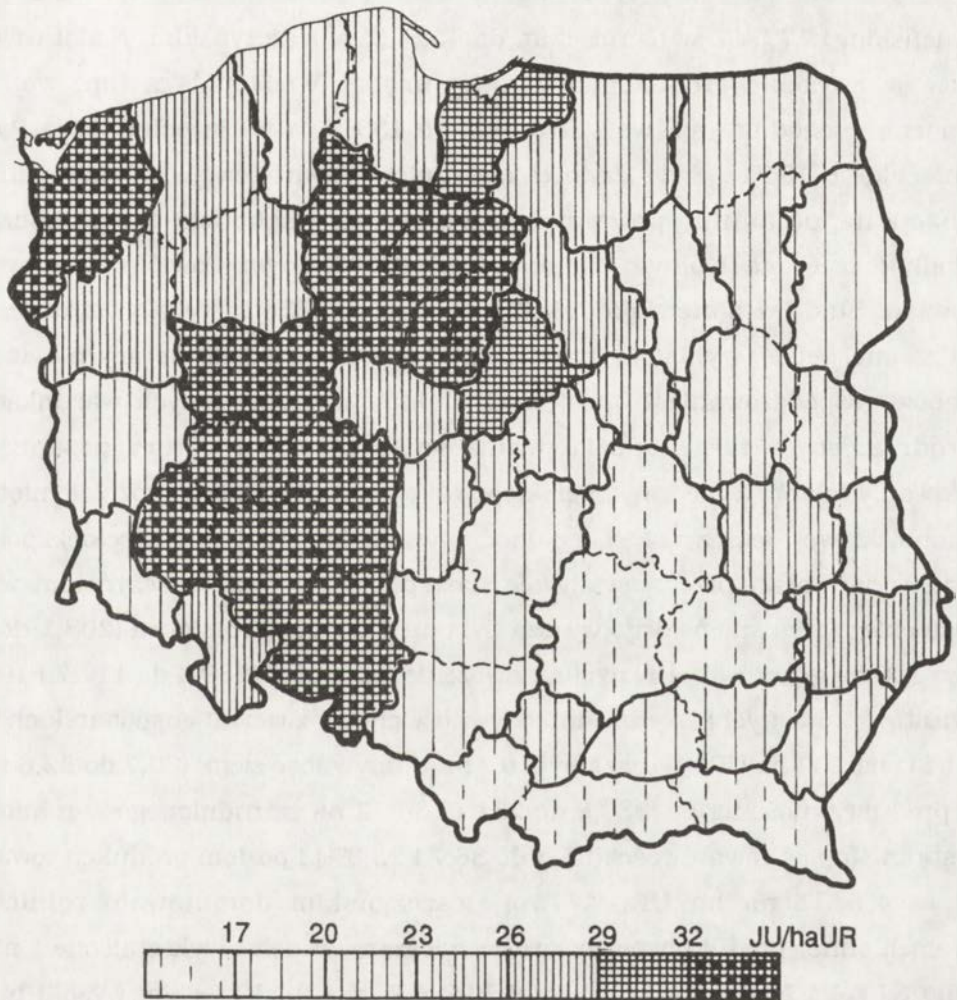
Zmianom uległo również przestrzenne zróżnicowanie poziomu produkcji towarowej (ryc. 12). Najniższy poziom produkcji towarowej w 1988 r. poniżej 17 JZ na ha UR występował w południowej Polsce i był zbliżony lub niemal taki sam jak w 1978 r. Nawyższy, powyżej 32 JZ na ha UR, występował na Dolnym Śląsku, Wschodnim Pomorzu, Dolnym Powiślu i w woj. szczecińskim. Był on jednak nieco niższy na terenach ziem zachodnich i w woj. elbląskim,

Ryc. 11. Zmiany poziomu produkcji towarowej w JU 1983/1988

Changes in the level of commercial production per 1 hectare of agricultural land 1973-1988.

Individual agriculture

Ryc. 12. Poziom produkcji towarowej - rolnictwo indywidualne 1988 r.

Commercial production in conventional units per 1 hectare of agricultural land.

Individual agriculture, 1988

a taki sam, lub nawet nieco wyższy w Wielkopolsce i na Pomorzu Zachodnim niż w 1978 r. *Mimo regresu i spadku produkcji odbudowa strat nastąpiła stosunkowo szybko.* Wartości skrajne poziomu produkcji towarowej w 1988 r. wynosiły od 14,5 JZ z ha UR w woj. krośnieńskim i 17,5 JZ w ostrołęckim do 45,8 JZ w leszczyńskim. Nadal więc występowały różnice w poziomie produkcji towarowej między Wielkopolską (np. woj. leszczyńskie) i północno-wschodnią (np. woj. ostrołęckie o 133%), a także południową Polską (np. woj. krośnieńskie o 181%). Świadczyło to o zróżnicowanym rozwoju rolnictwa indywidualnego, stagnacji na południu, powolnym wzroście na wschodzie i dynamicznym rozwoju w Wielkopolsce, na Dolnym Śląsku, Pomorzu, Dolnym Powiślu, a nawet Zachodnim Mazowszu. Stąd też poziom produkcji towarowej w 1988 r. wykazywał duże zróżnicowanie przestrzenne, będące wynikiem struktury gospodarstw, nakładów pracy, a zwłaszcza kapitału, sposobów gospodarowania i umiejętności rolników w określonych warunkach środowiska przyrodniczego, a także oddziaływania wielu przyczyn natury pozaprzyrodniczej na uzyskiwanie takich, a nie innych efektów. Na przykład w 1988 r. różnice między rolnictwem Wielkopolski (woj. leszczyńskie), a północno-wschodniej (woj. białostockie) i południowej (woj. krośnieńskie) Polski przedstawiały się następująco: w woj. leszczyńskim w stosunku do białostockiego i krośnieńskiego wyższa była mechanizacja rolnictwa (203,1 do 117,9 i 119,0 KM na 100 ha gruntów uprawnych), nawożenie mineralne (239,4 do 111,7 i 100,1 kg NPK na ha gruntów uprawnych) i wyższa intensywność chowu zwierząt gospodarskich (107,1 do 70,2 i 83,1 SD na 100 ha UR). Wyższa była też produktywność ziemi (80,7 do 52,6 i 62,2 JZ na ha UR), produktywność pracy (330,8 do 231 i 136 JZ na zatrudnionego w rolnictwie), a przede wszystkim stopień towarowości (51,6 do 36,7 i 23,3%) i poziom produkcji towarowej (45,8 do 19,3 i 14,5 JZ na ha UR). W woj. leszczyńskim dominowało rolnictwo rynkowe, kapitałochłonne, produktywne towarowe mieszane w pełni wykształcone i nie różniące się zbyt od rolnictwa zachodnioeuropejskiego. W woj. białostockim wysoki był nadal udział rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego, jak również występowało rolnictwo półtowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej i rynkowe, produktywne, towarowe mieszane lecz w początkowym stadium rozwoju. W woj. krośnieńskim dominowało natomiast rolnictwo tradycyjne, drobnoskalowe, półtowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej i znaczny był też udział rolnictwa tradycyjnego wtórnie samozaopatrzeniowego, typowego dla gospodarstw ludności dwuzawodowej.

Poziom produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego w skali województw prezentuje wartości średnie, zaś przestrzenne zróżnicowanie - obraz zgeneralizowany. W rzeczywistości zarówno przestrzenne zróżnicowanie poziomu produkcji towarowej w skali gmin, jak i wartości skrajne były znacznie większe. W 1988 r. w skali gmin najniższy poziom produkcji towarowej występował w gminie Blachownia (woj. częstochowskie) i wynosił 13,7 JZ z ha UR. Na terenie tym przeważało jednak rolnictwo tradycyjne, wtórnie samozaopatrzeniowe, typowe dla gospodarstw ludności dwuzawodowej, a więc nastawione głównie na samozaopatrzenie.

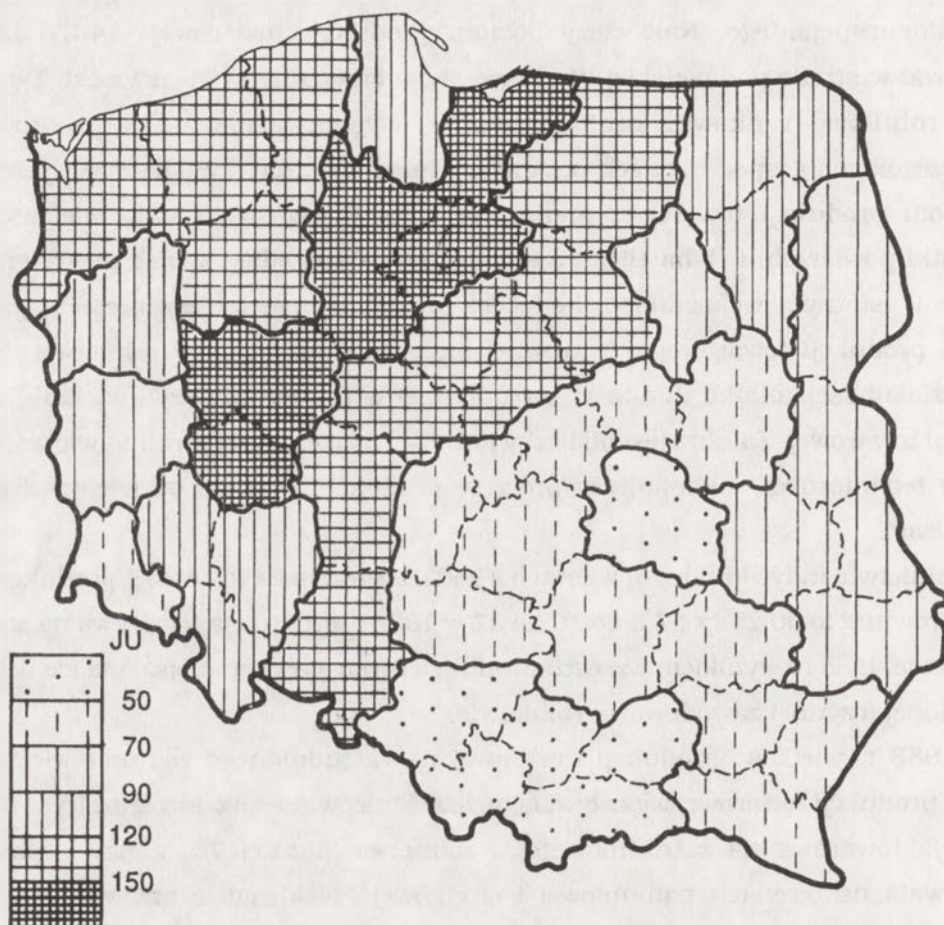
Bardzo wysoki poziom produkcji towarowej występował w Wielkopolsce, gdzie w gminie Krobia (woj. leszczyńskie) wynosił 68,6 JZ z ha użytków rolnych. Na terenie tym dominowało jednak rolnictwo rynkowe, w pełni wykształcone, nie różniące się zbytnio od rolnictwa zachodnioeuropejskiego. Najwyższy poziom produkcji towarowej, 144,7 JZ z ha UR, występował w strefie podmiejskiej Warszawy, w gminie Ożarów Mazowiecki. Dominowało tu jednak rolnictwo rynkowe, kapitałochłonne, wyspecjalizowane w produkcji warzyw. W poszczególnych gospodarstwach poziom produkcji towarowej był jeszcze wyższy.

Poziom produkcji towarowej prezentuje tylko część zagadnienia wielkości produkcji z jednostki powierzchni (1 ha UR), przeznaczonej na sprzedaż, a więc powiązanie rolnictwa z rynkiem. Istotnym wskaźnikiem będącym uzupełnieniem i rozszerzeniem problemu jest wielkość produkcji towarowej wytworzonej przez zatrudnionego w rolnictwie. Ukazuje ona efekty działalności rolnika (ludności zatrudnionej w rolnictwie), czyli wielkość wytworzonej produkcji towarowej. Zależna jest od liczby ludności zatrudnionej w rolnictwie, zaangażowania środków technicznych i kapitału w procesie produkcji, a także od wielkości gospodarstw i specjalizacji.

W rolnictwie indywidualnym w latach 1960-1988 wzrosła (o 46,4%) produkcja towarowa. Wzrosła również (o 90,2%) z 57,5 do 109,4 JZ w 1988 r. produkcja towarowa na zatrudnionego w rolnictwie. Było to wynikiem wzrostu produkcji towarowej i zmniejszenia się liczby ludności zatrudnionej (czynnej zawodowo) w rolnictwie.

W 1988 r. wielkość produkcji towarowej na zatrudnionego w rolnictwie podobnie jak i poziom produkcji towarowej wykazywała duże zróżnicowanie przestrzenne (ryc. 13). Najniższa produkcja towarowa na zatrudnionego w rolnictwie poniżej 70, a nawet poniżej 50 JZ, występowała na terenach południowej i środkowej Polski, gdzie przeważały gospodarstwa bardzo małe i małe w wysokim stopniu ukierunkowane na samozaopatrzenie, a równocześnie wysokie było zatrudnienie w rolnictwie. Niska produkcja towarowa na zatrudnionego w woj. st. warszawskim wynikała natomiast, z zaniżenia wielkości produkcji towarowej (głównie warzyw, owoców, a częściowo mleka), jak też wysokiej liczby zatrudnionych w produkcji warzywniczej i szacunkowo była ona 1 do 1,5 razy większa. Znacznie wyższa, 70-120 JZ, produkcja towarowa na zatrudnionego występowała w północno-wschodniej i południowo-zachodniej Polsce, najwyższa zaś, powyżej 150 JZ, w Wielkopolsce, na Kujawach i Dolnym Powiślu. Na terenach tych przeważały gospodarstwa średnie i duże, wysoki był stopień mechanizacji oraz poziom produkcji towarowej, a równocześnie stosunkowo niska liczba zatrudnionych w rolnictwie.

Przestrzenne zróżnicowanie wielkości produkcji towarowej na zatrudnionego w 1988 r. w ogólnych zarysach było zbliżone z poziomem produkcji towarowej, różniło się jednak w szczegółach. Były one wynikiem zróżnicowania liczby ludności zatrudnionej w rolnictwie. Wartości skrajne wielkości produkcji towarowej na zatrudnionego w rolnictwie w 1988 r. wynosiły od 37,5 JZ w woj. nowosądeckim do 183,2 JZ w bydgoskim.

Ryc. 13. Produkcja towarowa w rolnictwie indywidualnym na 1 zatrudnionego w 1988r.

Labour productivity. Commercial agricultural production per 1 person actively employed agriculture.

Individual agriculture, 1988

Prezentowany obraz w skali województw jest poważnie zgeneralizowany, w skali gmin zróżnicowanie przestrzenne i wartości skrajne wielkości produkcji towarowej na zatrudnionego wynosiły od 19,6 JZ w gminie Ochotnica (woj. nowosądeckie) do 293,7 w gminie Pogorzele (woj. leszczyńskie), 342,6 JZ w gminie Solec Kujawski (woj. bydgoskie) i 436,2 JZ w gminie Goleniów (woj. szczecińskie). Również wysoka była produkcja towarowa na zatrudnionego w strefie podmiejskiej Warszawy, wyspecjalizowanej w produkcji warzyw, np. w gminie Ożarów Mazowiecki wynosiła 368,2 JZ.

Poziom produkcji towarowej oraz jej wielkość na zatrudnionego w rolnictwie indywidualnym prezentują kondycję rolnictwa i powiązanie z rynkiem. Niemniej istotnie jest pytanie o znaczeniu podstawowym. Ile osób wyżywić może rolnik polski po zaspokojeniu potrzeb własnych i swojej rodziny? W ten właśnie sposób ocenić można kondycję rolnictwa indywidualnego, jego znaczenie i rolę w gospodarce żywnościowej kraju. Próba odpowiedzi na to pytanie jest trudna, wymagająca dokonania żmudnych bilansów zasobów i potrzeb, ale możliwa do zaprezentowania w ujęciu uproszczonym⁴. Uzyskany wynik, wprawdzie tylko przybliżony uznać można za interesujący. Potwierdza on znane fakty o stanie i kondycji rolnictwa w Polsce, obszarach niedoborów produktów żywnościowych i terenach będących spichrzem zaopatrzeniowym dla reszty kraju.

W 1988 r. w skali całego kraju rolnik po zaspokojeniu potrzeb własnych i swojej rodziny wyżywić mógł średnio 8,6 osoby. W stosunku do liczby ludności Polski pokrywało to zapotrzebowanie żywnościowe i eksport wybranych produktów (warzywa, owoce, przetwory mięsne itp.). W ujęciu przestrzennym problem był już bardziej złożony, tak jak zróżnicowane było rolnictwo indywidualne, począwszy od tradycyjnego półsamozaopatrzeniowego i wtórnie samozaopatrzeniowego, typowego dla gospodarstw ludności dwuzawodowej, poprzez półtowarowe o różnym ukierunkowaniu, aż po rolnictwo rynkowe na różnych etapach rozwoju.

Na przykład najmniejszą liczbę osób, poniżej 7, a nawet 5 wyżywić mógł rolnik południowej i środkowej Polski oraz woj. jeleniogórskiego i zielonogórskiego (ryc. 14). Znacznie więcej 9-11 osób zaopatrywał w żywność rolnik terenów północno-wschodnich i południowo-zachodnich, a ponad 13 osób rolnik Wielkopolski, Kujaw, Ziemi Dobrzyńskiej i Chełmińskiej oraz Żuław. Różnice wynosiły od 3,1 osoby w woj. nowosądeckim do 15,2 osoby w bydgoskim.

Jest to obraz zgeneralizowany. W rzeczywistości rozpiętości były znacznie większe i w skali gmin wynosiły: od 1,6 osoby w gminie Ochotnica (woj. nowosądeckie) do 24,5 w gminie Przegorzały (woj. leszczyńskie), 28,5 w gminie Solec Kujawski (woj. bydgoskie) i 36,4 osoby w gminie Goleniów (woj. szczecińskie). Był to wynik nie odbiegający zbyt od zachodnioeuropejskiego.

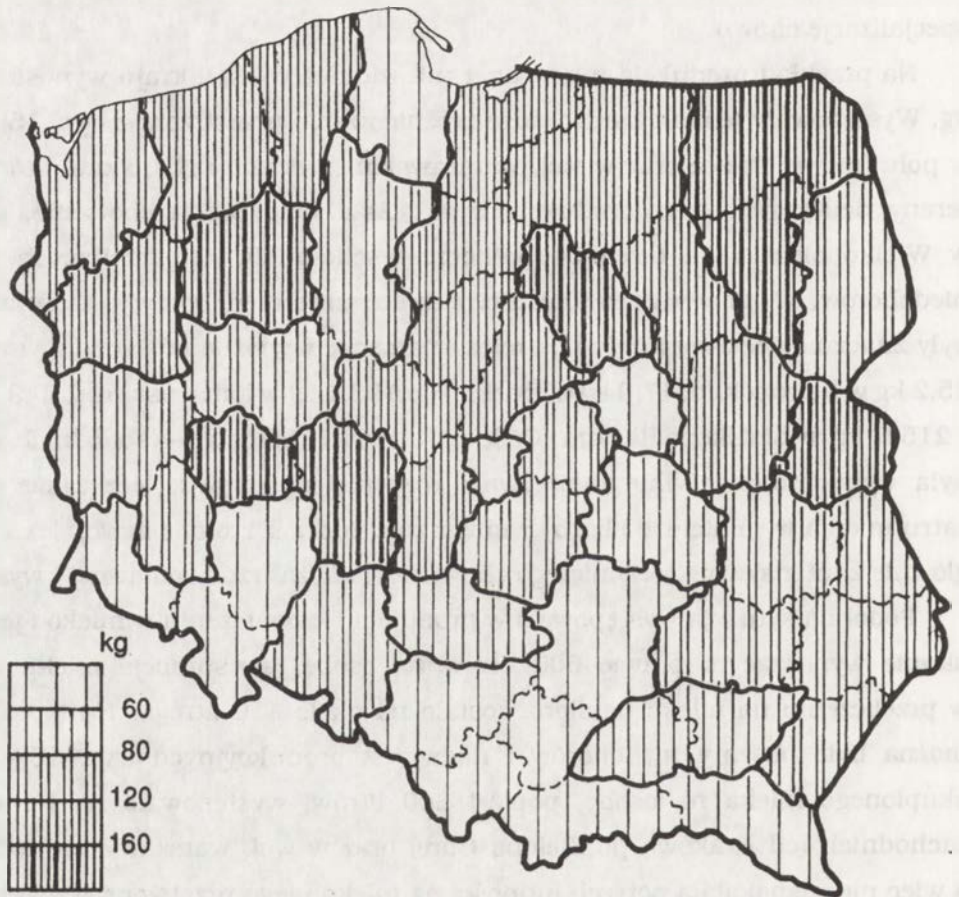
⁴ Próbę bilansu zapotrzebowania żywności dla 1 osoby dokonano na podstawie średniej wielkości spożycia poszczególnych produktów, wyrażonych w jednostkach zbożowych. Uzyskany wynik porównano z wielkością produkcji towarowej wyrażonej w jednostkach zbożowych, wytworzonej przez zatrudnionego w rolnictwie.

Duże zróżnicowanie przestrzenne wykazuje również wielkość produkcji podstawowych produktów żywnościowych pochodzenia roślinnego, a zwłaszcza zwierzęcego. Te ostatnie nie zawsze pokrywały się z obsadą pogłównia zwierząt gospodarskich i modyfikowane były przez liczbę osób zatrudnionych w rolnictwie, zamieszkałych na danym terenie lub w regionie, oraz specjalizację chowu.

Na przykład produkcja mięsa na 1 mieszkańca w skali kraju wynosiła średnio około 85 kg. Występowały jednak bardzo duże zróżnicowania przestrzenne (ryc. 15): od poniżej 60 kg w południowej Polsce oraz w woj. warszawskim, łódzkim i gdańskim, które uznać należy za tereny deficytowe, gdyż produkcja była niższa niż zapotrzebowanie, do ponad 160 kg w Wielkopolsce i na terenach północno-wschodnich, zaopatrujących w mięso obszary niedoborów. W rzeczywistości różnice przestrzenne niedoborów i nadwyżek produkcyjnych były znacznie większe. Produkcja mięsa na osobę wynosiła od 13,5 kg w woj. warszawskim, 15,2 kg w katowickim, 17,9 kg w łódzkim do 199,1 kg w łomżyńskim, 210,9 kg w leszczyńskim i 215,5 kg w białkopodlaskim. O ile na terenach północno-wschodnich wysoka produkcja była wynikiem nie tylko intensywnie rozwiniętego chowu, lecz także znacznie niższego zatrudnienia w rolnictwie i liczby zamieszkałej ludności, o tyle w woj. leszczyńskim wynikała głównie z intensywnie rozwiniętego chowu, zwłaszcza trzody chlewnej i wysokiej produkcji.

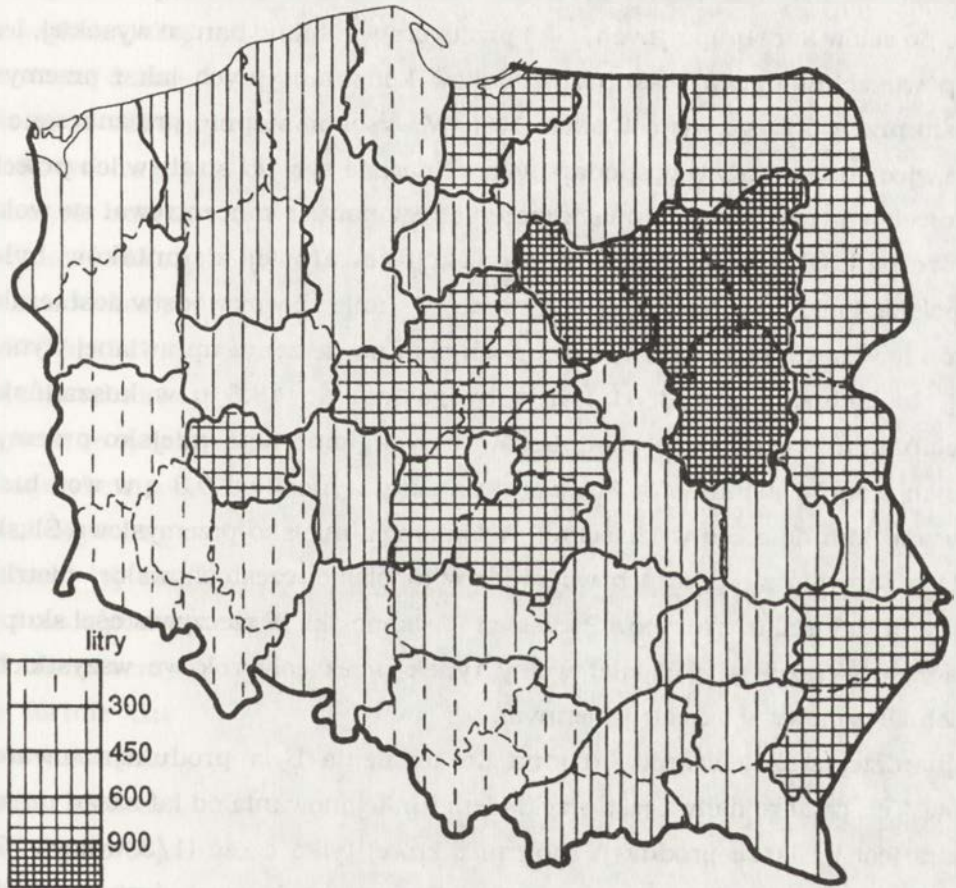
Podobna sytuacja występowała w produkcji i zaopatrzeniu w mleko i jego przetwory. Przy skupie wynoszącym prawie 600 litrów na osobę, konsumpcja mleka i jego przetworów w przeliczeniu na mleko ustalona została na około 450 litrów. Na terenie Polski wyróżnić można było obszary niedoborów i nadwyżek produkcyjnych (ryc. 16). Najmniejsza ilość skupionego mleka na osobę, poniżej 300 litrów, występowała na terenach południowo-zachodnich (od Krakowa po Zieloną Górę) oraz w woj. warszawskim, łódzkim i gdańskim, a więc nie zaspokajała potrzeb ludności na mleko i jego przetwory. Najwyższy skup, powyżej 900 litrów, występował w północno-wschodniej Polsce. W rzeczywistości skup mleka wynosił około 55 litrów na osobę w woj. warszawskim, 65 w katowickim i 82 w łódzkim, do 929 litrów w siedleckim, 1078 w ciechanowskim i 1204 w łomżyńskim. Tak więc południową i zachodnią Polskę oraz aglomeracje miejsko-przemysłowe uznać należy za obszary deficytowe, gdzie niedobór pokrywany był z terenów o wysokich nadwyżkach. Przerzuty mleka, a zwłaszcza jego przetworów dokonywane były na znaczne odległości.

Niedobory i nadwyżki występowały również w produkcji towarowej zbóż, chociaż ściśle ich ustalenie napotyka na znaczne trudności. Zmonopolizowanie skupu przez Państwowe Zakłady Zbożowe utrudniało ustalenie, jaka część zbóż przeznaczona była na konsumpcję, a jaka na pasze, zarówno z zasobów krajowych jak i z importu. Tym niemniej produkcja towarowa zbóż koncentrowała się głównie na terenach Dolnego Śląska, Wielkopolski, Pomorza, Dolnego Powiśla i Zachodniego Mazowsza oraz woj. zamojskiego. Stąd pochodziło ponad 50% produkcji towarowej, a skup zbóż z 1 ha powierzchni zasianej wynosił od 8,1 q w woj. zamojskim do 13,9 q w opolskim i 17,6 q w elbląskim. Tereny te uznać można za spichlerz zbożowy. Obszarem

Ryc. 15. Produkcja mięsa na 1 mieszkańca w 1988 r.

Meat production in kilograms, per 1 person, 1988

Ryc. 16. Produkcja mleka na 1 mieszkańca w 1988 r.

Milk production in liters, per 1 person, 1988

deficytowym była natomiast południowa, a częściowo środkowa Polska oraz tereny aglomeracji miejsko-przemysłowych, gdzie skup zbóż był minimalny i wynosił od 0,0 q w woj. nowosądeckim i 0,6 w tarnowskim do 1,2 q w woj. rzeszowskim i 2,2 q w kieleckim.

Niezmiernie skomplikowana sytuacja występowała w produkcji i skupie ziemniaków zarówno do celów konsumpcyjnych, jak i przetwórstwa. Mimo bardzo wysokiej, lecz malejącej od lat powierzchni uprawy, skup ziemniaków konsumpcyjnych jak i przemysłowych dla przemysłu przetwórczego wynosił około 15%. W wysokim stopniu przeznaczone były one na pasze, a więc pozostawały w gospodarstwach. Znaczne były też straty w ich przechowywaniu. Skup do celów przemysłowych miał znaczenie regionalne i koncentrował się wokół zakładów przetwórczych. Głównym rejonem produkcji towarowej ziemniaków było Podlasie, Wielkopolska, Pomorze i Zachodnie Mazowsze. W sumie 15 województw dostaczało ponad 2/3 produkcji towarowej ziemniaków, a skup ich z ha powierzchni uprawianej wynosił od 20,4q w woj. białkopodlaskim i 31,1 q w bydgoskim do 48,3 q w koszalińskim i 67,5q w szczecińskim. Obszarem niedoborów były aglomeracje miejsko-przemysłowe oraz w pewnym stopniu południowa Polska, gdzie skup wynosił od 0,3 q w woj. bielskim i 0,6q w nowosądeckim do 3,5 q w kieleckim. Aglomeracja miejsko-przemysłowa Śląska zaopatrywana była zarówno z sąsiednich województw (opolskie, częstochowskie, piotrkowskie), jak i dalszych odległości, tj. z terenów Podlasia i Wielkopolski. W rzeczywistości skup ziemniaków był znacznie wyższy, gdyż działał wolny rynek przez cały rok we wszystkich ośrodkach miejskich i sezonowy w okresie jesiennym.

Najbardziej zróżnicowana i trudna do ustalenia była produkcja towarowa warzyw i owoców. Ten dział rolnictwa jest przykładem funkcjonowania od lat zasad rynkowych. Stąd też znana jest wielkość produkcji ogółem, z której tylko część (1/3 warzyw, 2/3 owoców) skupowana była przez różne organizacje handlowe, zakłady przetwórstwa owoców i warzyw, centrale handlowe na export itp. Reszta przechodziła przez wolny rynek. Głównym obszarem produkcji towarowej warzyw był region warszawski (woj. warszawskie, skierniewickie i radomskie) dostarczający prawie 40% ogólnej jej wielkości. Wyróżniało się tu siedem gmin woj. warszawskiego (Ożarów Mazowiecki, Stare Babice, Michałowice, Błonie, Brwinów, Raszyn i Lesznowola), które produkowały 170 tys. ton warzyw, co stanowiło 50% produkcji województwa warszawskiego i 4% w produkcji krajowej. Znacznie mniejsze ilości warzyw pochodziły z woj. płockiego, poznańskiego, kaliskiego, kieleckiego - łącznie dostarczały one ponad 50% krajowej produkcji warzyw.

Głównym regionem produkcji owoców było woj. radomskie (rejon Grójca) dostarczające ponad 1/4 krajowej ich produkcji, zaś wspólnie z woj. warszawskim i skierniewickim ponad 40%. Mniejsze ilości owoców dostarczały woj. kieleckie, tarnobrzeskie, lubelskie, nowosądeckie i płockie. Obszary te łącznie dawały ponad 2/3 produkcji towarowej owoców.

ZMIANY PRODUKCJI TOWAROWEJ W LATACH 1960-1988

Zmiany poziomu produkcji towarowej w rolnictwie indywidualnym w ostatnim 30 leciu, będące wynikiem przemian struktury rolnictwa w określonych warunkach środowiska pod wpływem przyczyn zewnętrznych, przeszłych i obecnych stosunków społeczno-gospodarczych, a przede wszystkim polityki rolnej i ekonomicznej itp., ukazują jak długą i złożoną drogę przebyło ono w tym czasie (Szczęsny 1992a,b).

W latach 1960-1988 z rolnictwa indywidualnego ubyło 3429 tys. ha użytków rolnych. Z sumy tej 2170 tys. ha poprzez PFZ przejęło rolnictwo uspołecznione, ponad 1 mln ha głównie ziem najsłabszych zostało zalesione, resztę zaś (ponad 360 tys. ha) przejął przemysł, budownictwo, komunikacja itp. w użytkowanie nierolnicze. Proces ten przebiegał bardzo nierównomiernie w czasie, a najwięcej użytków rolnych ubyło w latach 1960-1970 (o 1884 tys. ha) i 1971-1980 (o 1713 tys. ha). Jedynie w latach 1981-1985, w wyniku liberalizacji zakupu ziemi w PFZ przez rolników, powierzchnia użytków rolnych wzrosła o 306 tys. ha, lecz w latach następnych wraz ze spadkiem zainteresowania zakupem ziemi ponownie zmalała (o 130 tys. ha). Proces najszybciej przebiegał na ziemiach zachodnich i północnych. Na terenach tych większość przekazywanej przez rolników ziemi do PFZ trafiała do rolnictwa uspołecznionego, chociaż znaczna jej część była również wydzierżawiana. W środkowej, południowej i wschodniej Polsce powierzchnia użytków rolnych malała w niewielkim stopniu. Wprawdzie rolnicy w zamian za renty i emerytury przekazywali ziemię do PFZ, lecz wracała ona do nich ponownie w formie dzierżawy, bądź przekazywana była w zagospodarowanie kółkom rolniczemu, a w niewielkim stopniu rolnictwu uspołecznionemu.

Do końca lat siedemdziesiątych liczba i struktura gospodarstw indywidualnych niewiele się zmieniały. Dopiero po 1978 r. liczba gospodarstw zaczęła maleć. W sumie w latach 1960-1988 liczba gospodarstw indywidualnych zmalała o 515 tys., z 3244 tys. w 1960 r. do 2729 tys. w 1988 r. W ramach nich zmalała liczba i udział gospodarstw małych i średnich, wzrosła natomiast (o ponad 100 tys.) do 486 tys. liczba i do 17,6% udział gospodarstw dużych (powyżej 10 ha UR). W 1988 r. gospodarowały one na 6537 tys. ha (47%) powierzchni użytków rolnych. W rzeczywistości zmiany liczby gospodarstw były znacznie większe, dokonywał się bowiem ciągły proces wypadania gospodarstw i powstawania nowych. Mimo tych zmian średnia wielkość gospodarstwa indywidualnego oscylowała wokół 5 ha użytków rolnych. Najmniejsze obszarowo gospodarstwa, poniżej 3 ha UR, występowały na południu, największe zaś powyżej 9 ha UR, na północy Polski. W całym 30-leciu zmiany wielkości gospodarstw indywidualnych były niewielkie, a spowodowane to było zmniejszeniem się powierzchni użytków rolnych.

W wyniku odpływu ludności ze wsi do miast, z rolnictwa do pracy w innych działach gospodarki narodowej, zmalała (o 44,8%) liczba ludności rolniczej do 6713 tys. i jej udział w ogóle ludności do 17,7%. W okresie powojennym w wyniku migracji ubyło ze wsi 6,4 mln osób. W strukturze ludności wiejskiej zmniejszył się również udział ludności rolniczej. Zmalała

także liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym do 3617 tys. w 1988 r., a na 100 ha użytków rolnych przypadało 25 osób zatrudnionych w rolnictwie, od poniżej 10 osób w województwach północnych, do powyżej 40 osób na południu kraju.

Po 1960 r. nastąpił stopniowy wzrost nakładów kapitału na rolnictwo, lecz był to start prawie z poziomu zerowego, zróżnicowany w czasie i w przestrzeni. W latach 1960-1988 wzrosło prawie 5-krotnie nawożenie mineralne na ha UR, z 32,2 kg NPK w 1960 r. do 148,0 kg NPK w 1988, chociaż w latach siedemdziesiątych (1976/77) było już znacznie wyższe (161,5 kg NPK). Wzrost nawożenia mineralnego był zróżnicowany regionalnie, a w zależności od poziomu wyjściowego w 1960 r., np. trzykrotny w woj. opolskim (z 72,2 kg do 228,0 kg NPK na ha UR), czterokrotny w woj. poznańskim (z 59,5 kg do 241,0 kg NPK), a najwyższy, ponad sześciokrotny w woj. białostockim z 18,0 kg w 1960 r. do 111,0 kg NPK na ha UR w 1988 r. (w 1976/77 - 123,7 kg NPK).

Mimo znacznego wzrostu występowały nadal znaczne różnice w wysokości nawożenia mineralnego: od 99,0 kg NPK na ha UR w woj. krośnieńskim i 111,0 kg w białostockim do 241 kg NPK w woj. poznańskim (różnice o 143 i 117%).

Bardzo wysoki, prawie 46-krotny był wzrost wyposażenia rolnictwa indywidualnego w traktory - z 20 251 sztuk w 1960 r. (w tym 13 341 sztuk ciągników własnych) do 987 539 sztuk w 1988 r. (w tym 931 636 sztuk własnych, a 45 903 kółek rolniczych). W rolnictwie indywidualnym wzrost ciągników był prawie 70 krotny. W 1988 r. średnio na 1 traktor przypadało 14 ha użytków rolnych, a najlepiej wyposażone było rolnictwo Wielkopolski (ok. 12 ha UR na 1 ciągnik), gorzej środkowej i południowej Polski (ok. 20 ha i więcej). O ile w 1960 r. w rolnictwie indywidualnym w zasobach siły pociągowej 94% stanowiła siła żywa, to w 1988 r. siła mechaniczna stanowiła już 87% ogółu zasobów. W tym czasie zmalało jednak pogłowie koni (o 60,8%) z 2610 tys. sztuk w 1960 r. do 1025 tys. w 1988 r.

W latach 1960-1988 duże zmiany nastąpiły w powierzchni zasiewów. Zamalała o 2247 tys. ha powierzchnia zasiewów ogółem (z 13 281 do 11 647 tys. ha), a w tym o ponad 1470 tys ha powierzchnia zasiewów zbóż. Wzrosła natomiast o 474 tys. ha (do 1625 tys. ha) powierzchnia zasiewów pszenicy i o ponad 312 tys. (do 875 tys. ha) jęczmienia. Zmalała o 2680 tys. ha (do 2030 tys. ha) powierzchnia zasiewów żyta i o 805 tys. ha (do 672 tys. ha) owsa. Wzrosła znacznie powierzchnia zasiewów mieszanek zbożowych, z 59 tys. ha w 1960 r. do ponad 1 mln ha w 1988 r. i o ponad 370 tys. ha nowej uprawy zbożowej - pszenżyta. Zmalała natomiast o 933 tys. ha (do 1723 tys. ha) powierzchnia uprawy ziemniaków. Niewielkie zmiany nastąpiły w uprawie buraków cukrowych, wzrosła zaś o ponad 100 tys. ha (do 153 tys. ha) powierzchnia uprawy rzepaku. Zachodzące zmiany spowodowane były zarówno zmniejszeniem się powierzchni użytków rolnych, w tym gruntów ornych, jak i przestawieniem się na uprawy bardziej wydajne i opłacalne, znajdujące zbyt na rynku (pszenica), lub zapewniające pasze

w gospodarstwach (mieszanki zbożowe, pszenżyto) kosztem innych, mniej opłacalnych (np. żyto), lub też bardziej pracochłonnych i tracących znaczenie jako pasze w chowie zwierząt (np. ziemniaki).

Zróznicowany był wzrost plonów. Plony 4 zbóż wzrosły (o 74%) z 16,1 do 28,1 q z ha. Wśród zbóż najbardziej wzrosły plony pszenicy (o 95%) z 16,9 do 32,6 q z ha, a najmniej żyta (o 55%) z 15,4 do 23,5 q z ha. Niższy był również wzrost plonów ziemniaków (o 40%) z 132 do 184 q z ha i buraków cukrowych (o 32%) z 262 do 348 q z ha, chociaż w niektórych latach plony zbóż i ziemniaków były już znacznie wyższe.

W hodowli zwierząt w rolnictwie indywidualnym nastąpiły też duże zmiany. Chów był najbardziej podatny na zmiany polityki rolnej i gospodarczej. Uwidoczniło się to w zróżnicowanym rozwoju, zwłaszcza trzody chlewnej i drobiu, w mniejszym stopniu bydła i owiec. Miniony okres charakteryzował się stagnacjami, przyspieszeniem i szybkim wzrostem stada, a następnie załamaniem w okresie kryzysu gospodarczego. Jak długo był to chów tradycyjny, oparty głównie na paszach własnych, wzrost pogłowia był powolny i był uzależniony od wzrostu produkcji roślinnej, ta zaś ograniczona była małymi nakładami kapitału, a więc wzrost plonów i zbiorów następował powoli. Założenia polityki gospodarczej, lansujące zbożochłonny chów, zwłaszcza trzody chlewnej i drobiu oparty w wysokim stopniu na paszach importowanych spowodowały szybki wzrost pogłowia. W okresie kryzysu gospodarczego i ograniczenia importu zbóż i pasz uległ on załamaniu. Nastąpił duży spadek pogłowia trzody chlewnej i zmniejszenie się produkcji zwierzęcej. Innym zasodom podlegał chów bydła i owiec, a jego rozwój i wzrost stada uzależniony był od zasobów pasz własnych w gospodarstwach, opłacalności chowu i zasobów siły roboczej.

Do połowy lat siedemdziesiątych pogłowie bydła wzrosło (o 2014 tys.) do 10 378 tys. sztuk, lecz w latach następnych powoli malało, osiągając w 1988 r. wielkość 8364 tys. sztuk. W sumie w latach 1960-1988 pogłowie bydła wzrosło zaledwie o 667 tys. sztuk i w 1988 r. było tak duże jak w 1965 r. (w stosunku do 1975 r. pogłowie bydła zmalało o 2014 tys. sztuk).

Podobne zmiany nastąpiły w stadzie krów, które do 1974 r. utrzymywało się mniej więcej na jednakowym poziomie (5525 tys. sztuk). W latach następnych powoli malało, osiągając w 1988 r. 4182 tys. sztuk (spadek o 1343 tys.) i była to wielkość z 1949 r. Spadek pogłowia krów spowodowany był malejącą opłacalnością produkcji mleka, zwłaszcza w gospodarstwach bardzo małych i małych, stąd też wiele z nich, zwłaszcza prowadzonych przez ludność dwuzawodową zaprzestało chowu. W pewnym okresie koszty produkcji mleka były wyższe niż cena jego sprzedaży dla ludności, a różnice pokrywane były przez dotacje dla przemysłu mleczarskiego.

Najbardziej zróżnicowane zmiany, szybki wzrost i duży spadek nastąpiły w chowie trzody chlewnej. Do 1970 r. pogłowie trzody chlewnej wzrastało bardzo powoli (o 450 tys.), osiągając 11 734 tys. sztuk w 1970 r. (w 1969 r. wynosiło już 12 660 tys., w 1970 r. zmalało o 926 tys. sztuk). W latach 1971-1974 w wyniku lansowanego zbożochłonnego chowu i produkcji opartej

w wysokim stopniu na rosnącym z roku na rok imporcie zbóż i pasz nastąpiło bardzo duże przyspieszenie. Pogłowie trzody wzrosło o 6707 tys. do 17 992 tys. sztuk w 1974 r. i był to najwyższy stan w okresie powojennym. W latach następnych, w wyniku kryzysu gospodarczego, ograniczenia importu zbóż i pasz oraz kierowania ich w pierwszej kolejności do rolnictwa uspołecznionego nastąpił bardzo duży spadek (o 6827 tys.) pogłowia trzody chlewnej - do 11 165 tys. sztuk w 1983 r. Po 1983 r. pogłowie trzody chlewnej powoli rosło (o 2891 tys.) osiągając w 1988 r. wielkość 13 984 tys. sztuk, a więc taką wielkość jak na przełomie lat 1971/71. W sumie pogłowie trzody chlewnej w latach 1960-1988 wzrosło zaledwie o 2700 tys. sztuk i uznać to można za wynik niezbyt imponujący, a jego skutki w pewnym okresie były odczuwalne na rynku, wymuszając import mięsa w celu zaspokojenia potrzeb ludności.

Zróznicowany był też wzrost produkcji poszczególnych produktów rolnych, a zwłaszcza skup, który był barometrem sytuacji w rolnictwie i na rynku. W wyniku zmniejszającej się powierzchni gruntów ornych i zasiewów, lecz znacznego wzrostu plonów, produkcja 4 zbóż wzrosła o prawie 25% (o 2853 tys. ton), wykazując jednak w poszczególnych latach większe lub mniejsze wahania. Zbiory pszenicy wzrosły o 172% (o 3343 tys. ton) i jęczmienia o 180% (o 1618 tys. ton), zmalały natomiast żyta o 42% (o 2521 tys. ton) i owsa o 31% (o 777 tys. ton). Znacznie większy był wzrost skupu zbóż, o 57% (1262 tys. ton), zwłaszcza pszenicy o 140% (1215 tys. ton) i nieco mniejszy jęczmienia o 73% (278 tys. ton), żyta natomiast zaledwie o 43% (516 tys. ton). Zróznicowany wzrost produkcji i skupu poszczególnych zbóż był wynikiem zmian dokonujących się w konsumpcji (wzrost powierzchni zasiewów i zbiorów pszenicy a spadek żyta). Znaczna część rosnącej produkcji przeznaczona była na pasze w gospodarstwach (jęczmień, owies, mieszanki zbożowe, a także część pszenicy i żyta).

Tabela 1

Powierzchnia zasiewów, plony, zbiory i skup w latach 1960 i 1988

Produkty	Powierzchnia zasiewów w tys. ha		Plony w q		Zbiory w tys. ton		Skup w tys. ton	
	1960	1988	1960	1988	1960	1988	1960	1988
							1960	1988
4 zboża	7 905	5 572	16,1	28,1	12 754	15 607	2 212	3 450
pszenica	1 151	1 625	16,9	32,6	1 947	5 290	500	1 730
żyto	4 714	2 030	15,4	23,5	7 283	4 762	1 216	706
jęczmień	562	875	18,2	30,2	1 024	2 642	383	672
owies	1 477	672	16,9	25,6	2 500	1 723	114	146
ziemiaki	2 656	1 723	132,0	184,0	35 124	31 683	2 879	3 533
buraki cukrowe	331	337	262,0	348,0	8 674	11 747	8 674	11 747
warzywa	190	238	—	—	3 358	5 179	455	1 242
owoce	—	—	—	—	1 113	1 713	585	1 297

Zmalała produkcja ziemniaków o 10% (3441 tys. ton), spowodowana, mimo wzrostu plonów, zmniejszeniem się powierzchni uprawy i malejącą ich rolą jako paszy w chowie trzody chlewnej. Wzrósł natomiast skup ziemniaków o 22% (o 654 tys.), chociaż w niektórych latach był już znacznie wyższy (4860 tys. ton w 1978 r.). Produkcja i skup buraków cukrowych wzrosły o 35%, chociaż w 1983 r. zbiory były już znacznie wyższe (13 635 tys. ton). Wzrosła produkcja warzyw o 62%, (skup scentralizowany o 175%) i owoców o ponad 54% (skup o ponad 120%). Skup warzyw i owoców według szacunków był znacznie wyższy, lecz część dokonywana była na wolnym rynku.

Wzrosła również w latach 1960-1988 produkcja żywca w przeliczeniu na mięso o 71% (678 tys. ton), do 1629 tys. ton w 1988 r., lecz była to wielkość jaką skupowano już w 1974 r. Skup żywca wahał się w poszczególnych okresach, np. w latach 1971-1975 wzrósł o ponad 47% (562 tys. ton) do 1751 tys. ton, znacznym spadkiem w latach 1979-1983, o prawie 26% (403 tys. ton) do 1188 tys. ton w 1983 r. i ponownym wzrostem o ponad 37% (431 tys. ton) do 1629 tys. ton w 1988 r. Najwyższy skup żywca w przeliczeniu na mięso uzyskany został w 1975 r. (1751 tys. ton). Rósł również w tym okresie skup mleka o ponad 200% (o 6,08 mld litrów) do 9,08 mld litrów w 1988 r., mimo że produkcja mleka od początku lat osiemdziesiątych powoli malała.

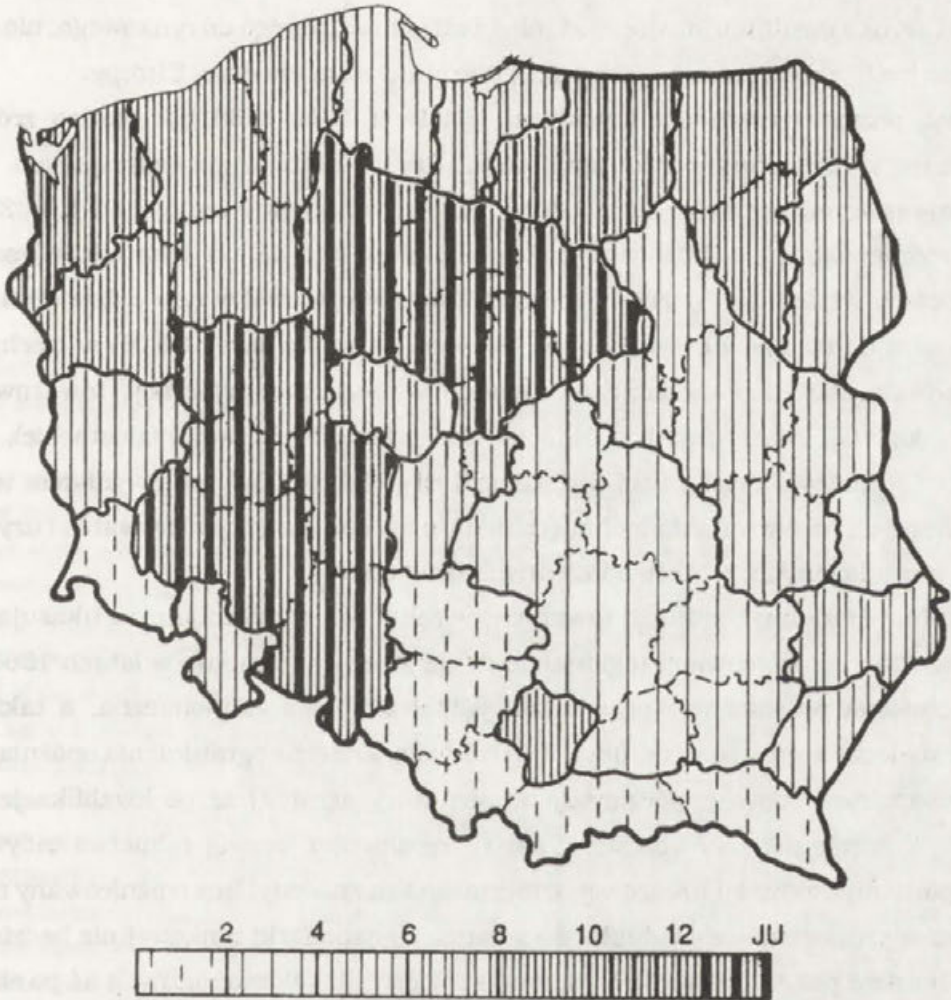
Zmalał natomiast skup jaj o 580 mln sztuk, a w stosunku do 1980 r. nawet o 1,4 mld sztuk, chociaż produkcja była tak wielka jak w 1960 r.

W latach 1960-1988, mimo zmniejszenia się powierzchni użytków rolnych, lecz wzrostu nakładów kapitału, plonów i zbiorów, oraz wzrostu pogłowia zwierząt i produkcji zwierzęcej nastąpił wzrost, produkcji globalnej o 36,8%. Równocześnie wzrósł stopień towarowości z 40,1 do 51,8%, powodując znacznie wyższy, o 46,4%, wzrost produkcji towarowej rolnictwa. Był on zróżnicowany w czasie, bardzo powolny w latach 1960-1970 o zaledwie 11,8%, a wysoki, o 29,0%, w latach 1971-1974. Znaczny spadek produkcji towarowej, o 8,9% nastąpił w latach 1979-1983, i ponownie wzrósł o 2,7% do 1988 r. Uzyskana w rolnictwie indywidualnym produkcja towarowa była w 1988 r. nieco większa niż w 1974 r., najwyższa jednak była w 1979 r., tj. wyższa o 52,4% niż w 1960r.

W wyniku zmniejszenia się powierzchni użytków rolnych (o 3432 tys. ha) znacznie wyższy (o 70,8%) był wzrost poziomu produkcji towarowej - z 16,8 JZ z ha UR w 1960 r. do 28,7 JZ z ha w 1988 r. (wzrost o 11,9 JZ na ha UR). Występujące w różnych okresach zahamowania rozwoju powodowały również spadek produkcji towarowej, np. w latach 1974-1975 poziom produkcji towarowej wzrósł zaledwie o 0,1 JZ na ha UR, a w latach 1982-1983 o 0,2 JZ. W wyniku regresu w latach 1979- 1981 nastąpił spadek o 5,2 JZ na ha UR (z 30,0 JZ w 1979 r. do 24,8 JZ z ha UR w 1981 r.). Przyspieszenie rozwoju i wzrost produkcji towarowej, powodowały również wzrost poziomu produkcji towarowej, np. w latach 1971-1974 o 6,4 JZ na ha UR (z 19,8 do 26,2 JZ w 1974 r.).

W latach 1960-1988 najniższy wzrost poziomu produkcji towarowej, poniżej 4, a nawet poniżej 2 JZ na ha UR nastąpił w południowej i środkowo-południowej Polsce oraz w woj. chełmskim i jeleniogórskim (ryc. 17). Na terenach tych zmiany struktury były niewielkie, dominowało rolnictwo półtowarowe, drobnoskalowe ze znacznym udziałem gospodarstw ludności dwuzawodowej. Charakteryzowało się ono niskim stopniem towarowości, a produkcja rolna przeznaczona była głównie na zaspokojenie własnych potrzeb i jako pasze w chowie zwierząt. Jedynie nadwyżki produkcyjne przeznaczone były na sprzedaż. Znacznie wyższy wzrost poziomu produkcji towarowej, 4 do 8 JZ na ha UR, nastąpił na terenach wschodnich oraz w niektórych województwach środkowej (woj. konińskie, sieradzkie, łódzkie i warszawskie), północnej (woj. gdańskie i elbląskie) i zachodniej (woj. wałbrzyskie i zielonogórskie) Polski. Na większości tych terenów w 1960 r. dominowało (tereny wschodnie), lub znaczny był udział (pozostałe tereny) rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego. Zmiany struktury następowały powoli, a w okresie kryzysu gospodarczego wystąpił znaczny spadek poziomu produkcji towarowej. Na przykład w woj. zielonogórskim w 1988 r. poziom produkcji towarowej był niższy o 6,7 JZ, w elbląskim o 3,1 JZ, a w siedleckim o 4,6 JZ na ha UR niż w 1978 r. Spadek, a następnie powolny wzrost poziomu produkcji towarowej w poszczególnych województwach był wynikiem całkiem innych przyczyn. Na przykład w woj. siedleckim wycofywano się z chowu trzody chlewnej opartej głównie na ziemniakach, w wyniku nieopłacalności przy wysokich kosztach i dużej pracochłonności. Nieznaczny wzrost (o 5,7 JZ na ha UR) w woj. stołecznym warszawskim (częściowo również w łódzkim) wynikał z bardzo zróżnicowanego rolnictwa na terenach stref podmiejskich, począwszy od rolnictwa wyspecjalizowanego, rynkowego, aż po wtórnie samozaopatrzeniowe, typowe dla gospodarstw ludności dwuzawodowej. Mimo wysokiego udziału rolnictwa wyspecjalizowanego w produkcji warzyw, owoców, a nawet kwiatów, na terenach tych przeważała gospodarka wolnorynkowa, w znacznym stopniu nie ujmowana w oficjalnych danych, a skup scentralizowany obejmował tylko pewną jej część. Stąd też poziom produkcji towarowej był stosunkowo niewysoki (26-28 JZ z ha UR), a według szacunków był co najmniej o 50% wyższy.

Stosunkowo wysoki, 8 do 12 JZ na ha UR był wzrost poziomu produkcji towarowej w północnej Polsce i w woj. krakowskim. Na terenach tych w latach 1960-1988 nastąpiły duże, a nawet bardzo duże zmiany struktury i wzrost produkcji towarowej. W stosunkowo krótkim okresie czasu, zwłaszcza po 1970 r. rolnictwo tradycyjne przeniesione przez ludność zasiedlającą te tereny stopniowo zanikało, a w jego miejsce pojawiło się rolnictwo półtowarowe, a następnie rynkowe, na różnych etapach rozwoju w coraz większym stopniu powiązane z rynkiem. Wysoki wzrost poziomu produkcji towarowej w woj. krakowskim był wynikiem kształtowania się bardzo zróżnicowanej przestrzennie rolniczej strefy podmiejskiej.

Ryc. 17. Zmiany poziomu produkcji towarowej w JU 1960/1988

Changes in the level of commercial production per 1 hectare of agricultural land, 1960-1988.

Individual agriculture

Najwyższy wzrost poziomu produkcji towarowej, powyżej 12 JZ na ha UR, nastąpił na terenach Dolnego Śląska, Wielkopolski, Kujaw, Ziemi Dobrzyńskiej i Chełmińskiej i Zachodniego Pomorza. Zmiany struktury rolnictwa były tam największe, stosunkowo wcześniej i szybko nastąpiło przejście od rolnictwa półtowarowego do rynkowego, nie różniącego się zbytnio (woj. leszczyńskie i poznańskie) od rolnictwa zachodniej Europy.

Wzrost poziomu produkcji towarowej w latach 1960-1988 był bardzo zróżnicowany regionalnie, uzależniony od zmiany struktury rolnictwa, przeważających sposobów gospodarowania, umiejętności oraz wiedzy fachowej rolników i wynosił od 1,0 JZ na ha UR w woj. krośnieńskim, 7,4 JZ w woj. białostockim do 19,5 JZ na 1 ha UR w leszczyńskim. W wartościach względnych poziom produkcji towarowej wzrósł w tym czasie od 3,6% w woj. krośnieńskim do 62,1% w białostockim, 76,2% w leszczyńskim i 103,0% w ciechanowskim. Nadal jednak występowały znaczne różnice w poziomie produkcji towarowej między Wielkopolską (woj. leszczyńskie) a północno-wschodnią Polską (woj. białostockie), wynoszące 133,6%, i południową Polską (woj. krośnieńskie) - 206,6%. Były one wynikiem istniejących nadal znacznych różnic w nakładach na rolnictwo, sposobach gospodarowania i uzyskiwanych efektach produkcyjnych, a także odmiennych dróg rozwoju.

Przemiany poziomu produkcji towarowej w rolnictwie indywidualnym ukazują jak długą, skomplikowaną i zróżnicowaną regionalnie drogę przebyło rolnictwo w latach 1960-1988. Na rozwój rolnictwa przemożny wpływ miała polityka rolno i ekonomiczna, a także przeszłe stosunki społeczno- gospodarcze, obyczaje i tradycja. Znaczne ograniczenia opóźniające rozwój tkwiły w samym rolnictwie, począwszy od struktury agrarnej aż po kwalifikacje zawodowe rolników. W sumie jak na ówczesne czasy i możliwości rozwój rolnictwa indywidualnego i wzrost poziomu produkcji towarowej uznać można za znaczny, lecz zróżnicowany regionalnie. Dalszy rozwój rolnictwa indywidualnego w ramach gospodarki rynkowej nie będzie też łatwy, wymaga bowiem pokonania wielu barier, od społecznych i ekonomicznych aż po strukturalne i psychologiczne.

LITERATURA

- Grochowski Z., (red.) 1976, *Rolnictwo polskie w latach 1971- 1975, aktualne problemy jego rozwoju*, IER, Warszawa, 321 s.
- Szczęsny R., 1988, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski w latach 1970-1980. Przestrzenne zróżnicowanie typów rolnictwa*. Prace Hab. IGiPZ PAN, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, 170 s.
- Szczęsny R., 1992 a, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski 1938-1988. Próba syntezy*. Dok. Geogr. Warszawa, z. 4, 106 s.
- Szczęsny R., 1992 b, *Produktywność ziemi w rolnictwie indywidualnym w Polsce. Przestrzenne zróżnicowanie i przemiany w latach 1938-1988*. Zeszyty IGiPZ PAN, 7, Warszawa, s. 5-31.
- Szczęsny R., 1992 c, *Struktura przestrzenna rolnictwa indywidualnego Polski. Próba syntezy*. Przegl. Geogr., 64, 1- 2, s. 37-52.

Level of the commercial production of individual farming in Poland.

Spatial differentiation and transformations between 1960 and 1988

(summary)

In elaboration an attempt to get the changes occurred in the level of the commercial agricultural production between 1960 and 1988 was made. At that time a certain stage of development of individual farming was closed.

Level of the commercial agricultural production and its spatial differentiation is shown for chosen, most characteristic years - 1960, 1970, 1975, 1978, 1983 and 1988. Presentation of the spatial differentiation of commercial production for the each chosen year is preceded by short introduction. Main occurring transformations are shown there. Changes of the structure of farming are influenced by external natural causes and especially by non-natural (social- economic, rural policy etc.) ones. They generate development of agriculture as well as its restraining or even regress.

In the years 1960-1988 commercial agricultural production in the individual farming increased about 46,4%. Whereas level of the commercial production increased considerably more (76,8%) from 16,8 BU (Conventional - Big Units) per ha agricultural land 1960 to 28 BU in 1988. It is due to decreasing of the land used of the land used for farming purposes. Increasing of the level of commercial production was spatially differentiated. The lowest, under 4 BU per ha agricultural land, was noticed in southern and south-middle Poland (Fig. 17). On these areas changes in structure of farming were insignificant. During the investigated period traditional half-subsistence or half-marketable prevailed. Participation of two-professional population in farming was also significant.

The most intensive increasing of the level of commercial production, over 12 BU per ha agricultural land, was noticed in Dolny Śląsk, Wielkopolska, Kujawy, Ziemia Dobrzyńska and Chełmińska and Mazowsze regions. On these areas changes in structure of farming were considerable and relatively early transformation from half-marketable farming to the marketable one came.

In 1988 the lowest level of commercial agricultural production under 17 BU per agricultural land was noticed in the southern Poland and was the same as in 1960. The highest level, above 32 BU per ha agricultural land was noticed in Dolny Śląsk, Wielkopolska, Pomorze and Dolne Powiśle regions. Differences in the level of commercial production varied from 14,5 BU per ha in Krosno voivodship and 19,5 BU Białystok voivodship (Fig. 13). They were generated by different expenditure of money for the agriculture, different methods of farming as well as ways of development.

Presented transformations of the level of commercial production show how long, complicated and regionally differentiated way was covered by the individual farming from 1960 to 1988.

Journal of Curriculum Studies, 2010, Vol. 42, No. 1, 1–12

Journal of Curriculum Studies ISSN 0022-0272 print/ISSN 1366-5839 online

© 2010 Taylor & Francis. DOI: 10.1080/00220272.2010.481111

<http://www.informaworld.com> <http://www.tandf.co.uk>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

<http://www.tandf.co.uk/journals>

**Wymagania techniczne
stawiane pracom składanym do druku w „Zeszytach IGiPZ PAN”**

Teksty na dyskietkach muszą spełniać następujące warunki:

1. Zapis w kodach ASCII (większość edytorów ma możliwość eksportu do ASCII; wykluczamy edytor Chi-Writer dla tekstów polskich) z rozszerzeniem TXT, np. BAZA.TXT.
 2. Pojedyncza interlinia.
 3. Bez wcięć akapitowych, przenoszenia wyrazów, wyrównywania prawego marginesu.
 4. Paragrafy (akapity) rozdzielone jedną linią wolną.
 5. Tekst gładki, bez wyróżnień (tj. pogrubień, podkreśleń, subskryptów itp.).
 6. Podanie jedynie podpisów rysunków i tabel.
 7. Miejsca, w których występują wzory, zaznaczyć w nawiasach; same wzory osobno na wydruku lub na kartce.
 8. Tabele oraz rysunki przygotowane za pomocą innych programów (np. LOTUS) należy umieścić w osobnym pliku o stosownym rozszerzeniu (np. KOŁO.PIC dla rysunków z LOTUSA).
- Wydruk dołączony do dyskietki powinien być wydrukowany z podwójną interlinią oraz zawierać wymiary rycin i tabel.

Informacje dla autorów

"Zeszyty IGiPZ PAN" wychodzą w standardowym nakładzie 120 egzemplarzy (w tym 15 autorskich).

Publikacje IGiPZ PAN są do nabycia w Dziale Wymiany Biblioteki
ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa, w godz. od 9 do 15.

1. T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA - **Antropoklimat Polski**, Warszawa 1991.
2. G. WĘCŁAWOWICZ - **Zróżnicowania społeczno-przestrzenne w aglomeracji warszawskiej (1978 i 1988)**, Warszawa 1991.
3. P. EBERHARDT - **Rozmieszczenie i dynamika ludności wiejskiej w Europie środkowo-wschodniej w XX wieku**, Warszawa 1991.
4. L. STARKEL, B. OBRĘBSKA-STARKŁOWA - **Efekt cieplarniany a globalne zmiany środowiska przyrodniczego**, Warszawa 1991.
5. K. BŁAŻEJCZYK, B. KRAWCZYK, J. SKOCZEK - **Badania topoklimatyczne i mikroklimatyczne w różnych strefach klimatycznych**, Warszawa 1992.
6. T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA - **Uwagi o metodach badań klimatu miast**; K. BŁAŻEJCZYK - **Wpływ urbanizacji na lokalne warunki bioklimatyczne**; J. PIWOWARCZYK - **Wpływ rzeźby terenu na bezpośrednie promieniowanie słoneczne w Zakopanem**, Warszawa 1992.
7. R. SZCZĘSNY - **Produktywność ziemi w rolnictwie indywidualnym w Polsce. Przestrzenne zróżnicowanie i przemiany w latach 1938-1988**; W. STOLA, R. SZCZĘSNY - **Funkcje podstawowe gmin a typy rolnictwa indywidualnego**, Warszawa 1992.
8. K. BŁAŻEJCZYK - **Bioklimatyczna analiza warunków pogodowych w Polsce**, Warszawa 1992.
9. B. GŁĘBOCKI - **Organizacja przestrzenna rolnictwa indywidualnego w gminie Wolsztyn**; W. TYSZKIEWICZ, K. ZELENSKY - **Typy rolnictwa uspołecznionego Słowacji**, Warszawa 1992.
10. A. WERWICKI - **Zatrudnienie w usługach wybranych krajów środkowoeuropejskich pod koniec nakazowo-rozdziałowego systemu gospodarczego; Rozwój usług rynkowych w wybranych krajach środkowoeuropejskich w ostatniej dekadzie istnienia nakazowo-rozdziałowego systemu gospodarczego**, Warszawa 1992.
11. S. MISZTAŁ - **Przemiany strukturalne w przemyśle aglomeracji warszawskiej**, Warszawa 1992.
12. Z. BABIŃSKI - **Stopień wodny Ciechocinek i jego zbiornik Nieszawa - prognoza zmian środowiska geograficznego**; P. GIERSZEWSKI - **Denudacja chemiczna w zlewni Rudy**, Warszawa 1993.
13. A. GAWRYSZEWSKI - **Struktura przestrzenna zatrudnienia i bezrobocia w Polsce, 1990-1992**, Warszawa 1993.
14. M. SOBCZYŃSKI - **Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski**, Warszawa 1993.
15. P. KORCELLI i inni - **Program rozwoju Warszawy. Synteza**, Warszawa 1993.
16. T. GERLACH i inni - **Nowe dane o pokrywie karpackiej odmiany lessów w Humniskach koło Brzozowa (1992)**, Warszawa 1993.

3417498

PL - ISSN 0867-6836

WYDAWNICTWA IGI PZ PAN, WARSZAWA

<http://rcin.org.pl>